

I.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No: 27 (Ekim 2002)

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNDE GELİŞME SORUNU VE BELİRLEYİCİSİ OLAN FAKTÖRLER

A. Osman BALKANLI*

Abstract

The importance of the agricultural sector within the economic life is stems from its supply of foodstuff, input to the industry and obtaining foreign exchange. The industrialisation is the main target for economical development at the 1963-1979 time period and agricultural sector has been secondary sector in Turkey. Agricultural sector has been supported with agricultural support policies and been protected to the external competition. But agricultural support policies and protection policies has changed during the 1980-2000 period. As a result, the growth rates of agricultural sector have developed in a negative way and the sector has faced problems in this period. In this article, we have analysed the development process and the reasons of the agricultural sector's problems at the 1980-2000 period.

Giris

Tarım kesimi, ekonomik düzlemde esas olarak toplumsal gıda ihtiyacını sağlayan bir kesim olması ve sanayiye girdi temin etmesi ve de ihracat geliri sağlaması gibi nedenlerle önemlidir. Bunlar arasında en önemli unsur ise sektörün toplumsal gıda temin işlevi ve sanayi kesimine girdi sağlama işlevidir. Ancak sektörün bu işlevleri sağlıyor olması, onun GSMH içerisinde yüksek paylara sahip olmasını gerektirmez. Ve hatta ekonominin gelişmişliğine bağlı olarak zaman içerisinde tarım kesiminin GSMH'ya oranının azalması beklenir. Bu noktadan bakıldığında, gelişmekte olan bir ekonomi olarak Türkiye'de –dünya örneklerinde gelişmekte olan diğer ekonomilerde de görüldüğü üzere, 1923 yılından 2000 yılına dek geçen sürede, tarım kesiminin GSMH'ya yaptığı katkının zaman içerisinde azaldığı görülür. Bu gelişme sanayileşme hedefinde olan bir ülke için beklenen ve kabul edilen bir gelişmedir. Fakat Türkiye'de, 1980-2000 zaman aralığına bakıldığında, görülen durum ki, tarım kesiminin büyüme hızlarında olumsuz bir seyir gözlenmektedir. Ancak, tarım kesimi büyümesinde yaşanan bu olumsuz seyir, sanayi kesimine göre değil; özellikle daha öncesine göredir.

---

* Yrd.Doç.Dr.,İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Bir bakıma sektörün 1980-2000 döneminde ortaya koyduğu büyüme oranları sektörde daha öncesine göre farklı bir gelişme trendinin yansıdığına işaret etmektedir.

Bu makalenin konusu Türkiye’de tarım sektöründe büyüme hızlarında görülen olumsuz seyrin nedenlerini tespit edebilmek amacıyla dönük olarak sektörün 1980-2000 döneminde ortaya koyduğu gelişimi ve bu gelişim sürecinde olumsuzluk yaratan etkenlerin neler olduğunun tespitidir. Bu açılım içerisinde, makalede ilk olarak, 1980-2000 döneminde sektörün sergilediği gelişme süreci (üretim ve verimlilik, yatırımlar, makineleşme-modern girdi kullanımı ve tarımsal işletmelerin gelişimi itibarıyla) incelenmektedir. Bir bakıma, makalenin bu kısmında, tarım kesiminin yapısı ve gelişimi incelenirken, bu inceleme sürecinde sektörün kendi bünyesinin ortaya koyduğu faktörler üzerinde de durulmaktadır. Açık ki, sektörün 1980-2000 döneminde ortaya koyduğu olumsuz gelişimde, etkili olan unsurlar sadece sektörün bünyesinden kaynaklanan unsurlar değildir. Özellikle 1980 öncesinde de bu sorunların var olduğu düşünülürse, bu durum daha açık anlaşılabilir. O nedenle, tarım sektörünün ortaya koyduğu olumsuz gelişme trendinde sadece içsel, sektör içi yapısal problemleri değil, sektörü etkileyen ancak sektör dışı faktörleri de incelemek gerekir. Bu nedenle, sektörün bünyesinden kaynaklanmadığı çerçevede, dissal faktörler olarak tanımladığımız, tarımsal destekleme politikalarının ve koruma politikalarının değişiminin de incelenmesi gerekir. Bu bağlamda, 1980-2000 döneminde gelişim sorunlarının neler olduğunun tespitinde, sadece içsel-yapısal faktörler değil; aynı zamanda sektörü etkilemesi boyutuyla, dissal faktörlerin gelişimi ve etkileri de makalenin inceleme kapsamında yer almıştır.

1. Tarımsal Üretim Yapısı ve Bileşiminin Gelişimi ve Gelişim Sorunları

1.1. Genel Olarak

Her ne kadar tarım sektörünün gelişmesi ile ekonomik gelişme aynı anlama gelmese de, tarım kesimi bir üretim sektörü olarak ekonomik gelişmeye katkı yapabilir. Genel olarak artan tarımsal ürün ve verimliliğin ekonomik gelişmeye katkısı aşağıdaki gibi sıralanmaktadır¹:

- a) Gıda talebini karşılama işlevi görmesi,

---

¹Johnston, B.F. ve Mellor, J.W., "İktisadi Kalkınmada Tarımın Rolü", "İktisadi Kalkınma", O.D.T.Ü., I.B.F. Yay. No:6, (Ankara, 1966). W.A. Lewis ise tarımsal gelişimin gerekliliği üzerinde dururken, bu gerekliliğin nedenleri arasında nüfus büyümesini, vergilenebilir bir kaynak olmasını, tasarruf kaynağı olmasını, ihracat yoluyla döviz kazandırmasını, tarımsal gelişimde geri kalmanın diğer sektörlerde frenleyici etkileme yapabileceği gibi nedenleri bir etken olarak görür. (Lewis, W., "Agricultural Development", "Capital Formation and Investment in Industry", Economic and Social Studies Conference Board, (İstanbul, 1963), s.336).

- b) Tarımsal ürünler dissatimında genisleminin gelir² ve döviz kazandırıcı bir etkinlik sağlaması,
- c) Diğer sektörlerle işgücü katkisi sağlaması,
- d) Sermaye katkisi sağlaması,
- e) Tarımsal gelirin sinai mallar talebini desteklemesi yoluyla sinai gelişmeyi teşvik etmesi,

Ekonomik gelişmenin sanayileşme odasında görüldüğü 1960'li, 1970'li yıllarda tarımın bu işlevleri yerine getirmesine dönük olarak bir çok ülkede etkin bir biçimde tarımsal destekleme politikalarının uygulanması söz konusu olmuştur³. Bu dönemde sektörün yıllık ortalama büyüme hızı 1968 yılı fiyatlarıyla 1963-1977 zaman aralığında %5.3 olmuştur. Sektör kriz yıllarını ifade eden 1978 ve 1979 yıllarında ise % 2.8'lik bir büyüme sergilemiştir⁴. Oysa bu büyüme hızı 1980-2000 döneminde %2.4'e düşmüştür. Her ne kadar sektörün tarım ürünü ihracatı yoluyla döviz kazandırması ve ulusal hasılaya katkisi azalmışsa da, bir çok açıdan ekonomide önemli paylara ve ağırlığa sahip olduğu görülür. Öyle ki; 2000 yılı itibarıyla ülke nüfusunun yüzde 34'ü köylü kesimden oluşmakta, yine ulusal istihdamın ise yüzde 45'ini bu sektör karşılamaktadır⁵. Özellikle son

² Tarım kesimi üretim artışı/ihracat artışı yoluyla bir ekonomide gelir artışı destekler. Bu durumda ise tarım sektörü gelir yaratıcı etkinliği nedeniyle, ekonomide tasarrufların artışı da destekleyebilir. Ancak bu durumda, tarımsal tasarrufların yatırıma yönelmesini (toplumsal psikolojik davranış kalıplarının etkisinde) her zaman ve her koşulda beklemek doğru olmasa gerekir. Örneğin Profesör G.ve H. Kazgan bir makalesinde Türkiye'nin 1960'lardaki koşullarını ortaya koyarken bu durumu aşağıdaki gibi izah etmektedirler: "Zirai gelirin asiri istikrarsızlığı, belirsizliği en düşük yatırım sahası olduğu düşünülen ve diğer taraftan memleketimizde büyük çiftçi bakımından bir gelenek haline gelen şehirde gayrimenkul edime arzusu gayrimenkulleri büyük çiftçinin tasarrufları için cazip bir yatırım sahası haline getirmiştir. Gayrimenkullere ayrılan tutarların önemli bir kısmı ise lüks inşaat tarzındaki şahsi meskenlere gitmekte olduğundan gösteriş tarzı için istihlak da sayılabilir." (G.ve H.Kazgan, "Zirai Kazançların Vergilendirilmesi", I.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası, 21 inci Cilt, Ekim 1959-Temmuz 1960,No:1-4, s.112).

³Bu dönemlerde esas olarak odaklanma sanayileşme üzerine olmuş ve tarım ise bu açımda bir kaynak olarak görülmüştür.(Somel,K., "Agricultural Support Policies in Turkey", ODTÜ Gelişme Dergisi, Vo.6/24-25,1979,s.311).

⁴D.I.E., "Türkiye Milli Geliri, Kaynak ve Yöntemler,1948-1972", (Ankara,1973), s.106-107/117,(Tablo I/IV), D.I.E., "T.I.Y.1983",s.XXXIV; TOBB, "Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi", (Ankara,1990),s.10-14..

⁵ D.I.E., "T.I.Y.2000",s.507/559/653-654/658-658; Kamu-İs,Türk Çalışma Hayatı ve Ekonomisi İle İlgili Veriler", (Ankara,1999),s.77;www.hazine.gov.tr ve www.tarim.gov.tr(2002);Diğer taraftan 1980'lerin sonunda Türkiye nüfusunun %18'i kalori ve %10'u protein eksikliği ile karşı karşıya olmuştur. Yine Türkiye'de kişi başına düşen hayvansal protein miktarı 18.7 gram/gündür. Oysa bu miktar Dünyada 24.1, gelişmiş ülkelerde 58.1, gelişmekte olan ülkelerde 12.7, Rusya'da 54, Avrupa'da 58.8, A.B.D.'de 70.9 kg/gündür. Bu veriler açık bir biçimde Türkiye'de tarımsal üretimde tüketim ve üretim sorunlarının varlığını vurgulamaktadır. (TOBB,"İktisadi Rapor 1989", (Ankara,1989),s.65).

on yılda sanayi kesiminin istihdam payının artan işgücü arzini yeterince karşılayamadığı düşünüldüğünde, ekonomide tarım sektörü hem yatırımlar itibarıyla geri planda kalan bir sektör konumunda olmuş; hem de buna karşın istihdam yaratma özelliğini gizli işsizliği de bünyesinde barındırır bir biçimde sürdürmüştür.

Günümüzde gelişmiş ülkelerde tarımsal ürünler üretimi gelişmiş sanayi kesiminin ve araştırma imkanlarının, özellikle biyoteknoloji çalışmalarının ve kamusal yönlendirmelerin de desteğinde önemli gelişmeler ortaya koymakta ve her ne kadar bu ülkelerin ulusal hasilalarında katkisi düşük ise de, katma değeri yüksek ürünlere dönüşmektedir. Oysa gelişmekte olan ekonomilerde ve bir gelişmekte olan ekonomi olarak da Türkiye’de tarım kesimi, biyoteknoloji etkinliğine dayalı katma değeri yüksek ürünler üretmek bir yana, ilerdeki satırlarda üretim verilerinden görüleceği üzere, bazı alt kesimlerde ciddi üretim ve verimlilik sorunları ile karşı karşıya kalmış bulunmaktadır. Açıktır ki, üretim tekniği geri iken ve modern teknoloji imkanlarının kullanılmadığı bir ekonomide, tarımsal üretim büyük ölçüde toprağa ve doğal koşullara bağlı olacaktır⁶. Ancak, sektörde modern teknolojinin kullanılabilmesi ise esas olarak ekonominin mevcut gelişmişlik düzeyine bağlıdır. Çünkü, gelişmiş ekonomi koşullarında sanayinin ve araştırma geliştirme etkinliğinin yüksek düzeyi tarım kesiminin gelişmesini destekler. Oysa, bunlar bir yana, gelişmekte olan ekonomi koşullarında kaynakların görece kitliği gelişmiş ülkelere göre daha belirgindir ve bu nedenle de gelişme sürecinde kaynakların tahsisinde diğer sektörlerle göre tarım kesimi genelde geride kalır ve bu boyutuyla da gelişme sorunları ile karşılaştığı görülür. Gelişme sorunları ise kendisini sadece üretim gelişmesi olarak ortaya koymaz. Aynı zamanda verimlilik itibarıyla da ortaya koyar. Burada ise girdi kullanımı, üretim tekniği ve araştırma-gelistirme etkinliği gibi faktörler öneme sahiptir.

1.2. Üretimin Bileşimi ve Gelişimi

Türkiye’de 1987 yılı fiyatları ile 1980 yılında GSMH’nin % 24.2’sini karşılayan tarım sektörü 2000 yılında % 13.5’ini karşılamıştır. Buna karşın sanayi kesiminin GSMH’ya katkisi ise 1980 yılında %20.5 iken, 2000 yılında %28.3’e yükselmiştir. Çiftçilik ve hayvancılık alt sektörü, ormancılık alt sektörü ve balıkçılık alt sektörü olmak üzere üç alt sektörü bünyesinde barındıran tarım sektöründe, en fazla üretim katkisi sağlayan alt sektör çiftçilik ve hayvancılık alt sektörü olup, diğerlerinin üretimdeki payları oldukça düşük düzeylerde dir. Örneğin, 1984 yılı itibarıyla tarım kesimi üretim değeri 100 varsayıldığında, 100 birimlik üretim değerine çiftçilik-hayvancılık alt-kesimi % 95,8 katkı yaparken, ormancılık sektörünün katkisi

---

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.,G.Kazgan,“Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme”, Yalkın Ofset Matbaası, (İstanbul,1970),s.23 v.d.

% 2,7; balıkçılık sektörünün katkisi da % 1,5 olmuştur⁷. Tarım alt-kesimlerinin bizzat GSMH paylarına baktığımızda ise, görülen odur ki, 1987 yılı fiyatları ile 2000 yılında tarımın GSMH payı %13.5 iken, çiftçilik ve hayvancılık alt-kesiminin katkisi yüzde 12.5, ormancılık alt-kesiminin katkisi % 0.6, balıkçılık alt-kesiminin katkisi ise %0.3 olmuştur⁸. Ormancılık ve balıkçılık alt-sektörlerinin toplam tarımsal üretimdeki bu pay düşüklüğü sadece 1984 yılına ya da 2000 yılına özgü değil; genelde geçerli olan bir durum olmuştur.

Çiftçilik ve hayvancılık alt-kesimi içerisinde esas büyüklüğe sahip olan alt-sektör olan çiftçilik sektöründe ise üretim ile toprak arasında ise siki bir ilişki vardır⁹. Bu nedenle de tarım sektöründe temel üretim faktörü olan toprakların 1980 sonrası ekim gelişimi incelenmelidir. Bu noktada, verilere bakıldığında görülen odur ki, 1980 yılında toplam tarla alanı 24.560 bin hektar iken, bu alanın 16.372 bin hektarında ekim yapılmıştır. İslenen tarla alanlarının tarım alanlarına oranı % 58.10; nadasa bırakılan alanların oranı ise % 29.06 olmuştur¹⁰. 1999 yılında ise tarla alanlarının ekilen kısımları 18.448 bin dekaraya yükselmiş; nadasa bırakılan alanlar ise 4.887 bin hektar ile % 17.75 düzeyine inmiştir¹¹. Bu alt kesimde sebze yetistirciliğine ayrılan alanlar 1980 yılında 596 bin hektar düzeyinde iken, %32.6 artış ile 1999 yılında da 790 bin hektara yükselmiştir. Bağ alanları ise 1980 yılında 820 bin hektar düzeyinde iken, %35.4 azalma ile 1999 yılında 530 bin hektara düşmüştür. Meyve bahçeleri ise 1980 yılında 1.386 bin hektarlık bir alana yayılmış iken, 1999 yılına gelindiğinde %1.3 artış ile 1.404 bin hektara yükselmiştir. Zeytin ağaçlarına ayrılan alanlar ise 1980 yılında 813 bin hektar iken 1999 yılında %26.1 azalma ile 600 bin hektara düşmüştür¹². Verilerden görülen odur ki, bu yıllarda üreticilerde ciliz da olsa tarla ürünleri üretimi ve bağcılık üretiminden sebze, meyve ve diğer ürünler üretimine doğru bir yöneliş ortaya çıkmıştır.

Aslında Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana özellikle toprak yapısının ve sulama ile teknoloji kullanımının düşüklüğü nedeniyle, bir mecburiyet olarak tarım kesiminde islenen tarla alanlarında hububat ürün grubu en fazla ekim alanına sahip ürün grubu olmuştur. Bu durum, 1980

⁷ S.Özmucur, "Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması", I.T.O. Yay.No:1987-1, (İstanbul,1987),s.123.

⁸ D.I.E., "T.I.Y.2000", s.659; Hazine Müstesarlığı, "Tarım Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi", (Ankara,1996), s.6.(Tablo 2).

⁹ T.O.B.B., "İktisadi Rapor 1990", (Ankara,1990), s.100.

¹⁰ D.I.E., "T.I.Y. 1983", Yay.No:1040, (Ankara,1983),s.216; "T.I.Y.2000", Yay.No:2466, (Ankara,2001),s.272; Buna göre nadasa bırakılan tarım alanları ise 1980 yılında 8.188 bin hektar iken, 1987 yılında 5.574'e düşmüştür (a.g.e.)

¹¹ D.I.E., "T.I.Y. 1983", Yay.No:1040, (Ankara,1983),s.216; "T.I.Y.2000", Yay.No:2466, (Ankara,2001),s.272

¹² D.I.E., "Tarımsal Yapı,1999",s.2-3;"T.I.Y.1996", s.298;;Ayrıca bkz.,www. tarim. gov.tr, 2001).

öncesinde olduğu gibi, 1980 sonrasında da, artarak, geçerli olmuştur. Öyle ki, 1980 yılında hububat ekim alanı toplam ekim alanlarının % 54.1'i iken, 1999 yılında da %59.3'e yükselmıştır. Baklagiller ekim alanları ise toplam işlenen alanların 1980 yılında %2.98'ini oluştururken, 1999 yılında ise %6.7'sine yükselmıştır¹³. Sınai bitkilere ayrılan alanlar ise toplam ekilen alanların 1980 yılında %5'i iken, 1999 yılında %6.6'sına yükselmıştır. Yağlı tohumlar ise 1980 yılında ekilen alanların %2.6'sında, 1999 yılında da %3.0'ünde ekime konu olmuştur¹⁴. 1960 yılında ekim yapılan alanların %6.2'sinde ekime konu olan sınai bitkiler üretimi, 1980 yılına gelindiğinde %5'inde ekime konu olmuştur. Bu ürünlerin üretimi özellikle 1980 sonrasında sanayi kesimi ihracatının teşvik gördüğü ortamda, sanayi kesiminin girdi talebinin artisına bağlı olarak, artis eğilimine girmiş ve sonuçta 1999 yılında da %6.6'lık bir alanda ekim yapılır hale gelmiştir.

Bu durumda en fazla ekime konu olan ve ekim alanlarında spesifik olarak artis yaşanan hububat grubunda yer alan buğday üretiminde hava koşullarına v.d. faktörlere asiri bağlılık gibi nedenlere bağlı olarak üretim büyümesinde ciddi istikrarsızlıklar ve verim sorunu söz konusu olmuştur¹⁵. Bu gelişme kendisini sadece buğdayda göstermemiş; diğer arpa ve mısır ürünü gibi hububat ürünlerinde ve de hububat dışındaki diğer ürün gruplarında da ortaya koymuştur. Örneğin baklagiller ürün grubunda da, benzer gelişmeler söz konusu olmuştur. Yine, sanayi kesimi girdisi niteliği olan ürün gruplarında da üretim istikrarsızlığını ifade edecek biçimde yıldan yıla büyük farklılıklar ve dalgalanmalar ortaya çıkmıştır¹⁶. Bu zaman aralığında tarım kesiminin toplam ihracattaki payı da azalma göstermiştir. Buna göre 1980 yılında tarımın genel dışatım içerisindeki payı %57.5 iken, geçen sürede sürekli azalış göstererek, 2000 yılında %7'ye düşmüştür.¹⁷ Toplam ithalat içerisinde tarım ürünleri ithalatı ise 1980 yılında %0.6 iken, 1999 yılında %8.4'e yükselmıştır¹⁸. Bu gelişme tarımsal gıda temininde yerli üretim yerine ithalatın payının belirgin bir biçimde artması anlamına

¹³ D.I.E., "T.I.Y. 2000", s.274.

¹⁴ D.I.E., "Tarımsal Yapı, 1999", 2-3 (Ayrıca Tablo 1).

¹⁵ D.I.E., T.I.Y.1983", s.217-222; "T.I.Y.1991", s. 280 -286; www.tarim.gov.tr

¹⁶ D.I.E., "T.I.Y.2000", s.275-281; www.tarim.gov.tr, (2002); Ancak bu sorunun aslında sadece 1980 sonrasında değil, özellikle hava koşullarına bağlı olarak 1980 öncesinin de bir sorunu olmuştur. (Ayrıca bkz., Somel, a.g.m., s.289-290); Türkiye'de tarım sektöründe üretim istikrarsızlığı sorunu, 1980-2000 zaman aralığında tarımsal ürün gruplarında genelde gözlenen bir olgu olmuştur. Örneğin, hububat ürün grubunda, buğdayda 1980 yılından 2000 yılına dek geçen dönemde buğday üretiminin artışı %27.3 olup (1980:16.500 bin ton, 2000:21.000 bin ton), yıllık basit ortalaması ise %1.36'dır. Bu yıllarda sadece hububat grubunda değil, sanayi bitkileri üretiminde ve diğer ürün gruplarına benzer biçimde üretim dalgalanmalarının yaşanmıştır. (Veriler ve hesaplamalar için bkz. D.I.E., "T.I.Y.2000", s.275-281; www.tarim.gov.tr, (2001/2002)).

¹⁷ D.I.E., "T.I.Y.2000", s.507-516; T.C.M.B., "Yıllık Rapor 2000", s.207-214, (Tablo 46-53); www.tcmb.gov.tr (2001).

¹⁸ www.tarim.gov.tr (2001); www.hazne.gov.tr (2001).

gelmiştir. Bu ithalat artisında islenen tarım alanları içerisinde en fazla paya sahip olan hububat ürün grubunun ve et ürünlerinin payı yüksek olmuştur.

Açıktır ki, tarım kesiminde gelişme sorunlarının analizinde önem taşıyan nokta, üretimin nasıl geliştiğinden ziyade, verimliliğin nasıl geliştiğidir. Ancak, burada verimlilik olgusundan bahsederken, su noktanın altını çizmek gerekir: Verimi artırmak, söz konusu girdilerin ve ürünün fiyatı veri iken, teknik bilgi ve nakdi sermayenin ve fiziksel olarak bu girdilere ulaşabilmenin fonksiyonudur¹⁹. Girdi fiyatı veri iken ürün fiyatı ne kadar artarsa artsın, eğer bunları kullanmak için gerekli teknik bilgi mevcut değil veya teknik bilgiye ve teknolojiye ulaşabilmek mümkün değil ise ve tarımsal işletmelerin (büyük ölçüde aile işletmesidir) nakdi sermaye durumu bunları almaya elverişli değilse ve banka sistemi de bunu sağlayacak durumda değilse, bu koşullara ulaşamaması nedeniyle ürünün verimliliğinin artması değil, ekilen alanların artması söz konusu olabilmektedir. Bu durumda üretim artışı toprak arzi ile sınırlanmaktadır²⁰. Bu nedenle verimlilik gelişmelerinden bahsedebilmek için, yatırım, makine parki ve teknoloji kullanımında olumlu gelişmenin yaşanabilmesinin gerekli olduğunu belirtmek gerekir. Oysa Türkiye gerçeğinde özellikle küçük işletme ile kendini gösteren küçük ölçek ekonomisinin doğurduğu düşük sermaye kullanım düzeyinin ve ekonomik koşulların da etkilediği süreçte, bu alanda gelişme düşük düzeyde olmuş ve sonuçta bu durum ise sektörün gelişiminde verimlilik boyutuyla bir sorun kaynağı olarak yer almıştır.

Türkiye’de tarım kesiminde verimlilik değişmelerine kısa dönem itibarıyla değil de, uzun dönemli olarak, 1960’lardan itibaren bakıldığında genelde pozitif bir trend ile karşılaşıldığı teslim edilmelidir. Gerçekten de 1960’dan günümüze dek geçen sürede makineleşmenin ve tarımda modern tekniklerin ve ilaçların kullanılmaya başlanmasının da etkisinde dikkati çeken verimlilik artışları ortaya çıkmıştır. Örneğin 1960’dan 1980’e geçen sürede, buğday üretiminde yıllık ortalama verimlilik artışı % 3.3 iken, 1980-1999 yılları arasında % 6.1’e yükselmiştir. Seker pancarında verimlilik değişimi 1960’dan 1980’e geçen sürede yıllık ortalama % 2.3 düzeyinde iken, 1980-1999 yılları arasında % 13.6 düzeyinde olmuştur. Ayçiçeği’nde ise 1960-1980 zaman aralığında verimlilik değişimi % 2.9 iken, 1980-1999 yılları arasında % 69.6 düzeyinde olmuştur²¹. Ancak, bu verimlilik artışları Türkiye

¹⁹ Kazgan, a.g.e., (1970), s.69

²⁰ Kazgan, a.g.e., Filipinler’de ve Tayland’da modern girdilerin ve teknolojik yeniliklerin tarım kesiminde ortaya koyduğu olumlu verimlilik değişimleri konusunda örnek olması açısından bkz., Ishikawa, S., “Agricultural Development Strategies in Asia”, The Asian Development Bank, (Tokyo, 1970), s.4 v.d.; Ayrıca bkz., Aruoba, a.g.m., s.208.

²¹ Veriler ve hesaplamalar için bkz., D.I.E., “T.I.Y.1983”, s.217/219/222/223/226/234; “T.I.Y.1989”, s.191-197/208/210; “T.I.Y.1996”, s.300-314; “Tarımsal Yapı 1997”, s.2-3; “T.I.Y.”1994”, s.312/314-321/324362-363; “T.I.Y.1999”, s.2-3 “T.I.Y.2000”, s.272-288/653; TOBB, İktisadi Rapor 1975”, (Ankara, 1975) ,

ölçeğindedir. Verimlilik gelişmeleri dünya ekonomisi bağlamında değerlendirildiğinde özellikle 1990'li yıllarda geride kalmayı ifade edecek biçimde düşük verimlilik düzeyleri söz konusu olmuştur²². Örneğin, 1987 yılı itibarıyla dünya buğday ortalama verimi 2.342 kg/ha (kilogram/hektar) iken, Türkiye'de bu oran 2.173 kg/ha'dır. Diğer taraftan ayçiçeği ürününde Türkiye'de ortalama verim 1.392 kg/ha iken, dünya ortalaması 1.533 kg/ha olmuştur²³.

1990'li yıllarda verimlilikte nisbi bir farklılaşma dikkati çekmektedir. Örneğin, buğday üretiminde verimlilik, Türkiye'de 1995 yılında 2.128 kg/ha'ya inmiş; 1999 yılında da 2.100 kg/ha'ya düşmüştür. Oysa dünya üretimi itibarıyla değerlendirildiğinde, buğdayın dünya verimliliği 25.046 hg/ha iken, 1999 yılında 27.333 hg/ha'ya yükselmıştır. Misir üretiminde verimlilik ise Türkiye'de 1995 yılında 3.689 kg/ha iken, 1999 yılında önemli bir gelişme göstererek 4.434 kg/ha'a yükselmıştır. Dünya verimliliği ise 1995'de 37.877 hg/ha olup, 1999'da da 42.550 hg/ha'ya yükselmıştır. Pirinç üretiminde ise verimlilik 1995 yılında 3.000 kg/ha iken, 1999 yılı sonunda 3.138 kg/ha'ya yükselmıştır. Dünya pirinç üretiminde verimlilik ise 1995 yılında 36.601 hg/ha iken, 1999 yılında 38.527 hg/ha'ya yükselmıştır. Sanayi bitkileri arasında yer alan seker pancarı üretiminde verimlilik Türkiye'de 1995'de 35.374 kg/ha iken, 1999 yılında 42.603 kg/ha'ya yükselmıştır. Dünya verimliliği ise 1995'de 335.006 hg/ha iken, 1999 yılında 400.710 hg/ha'ya yükselmıştır. Tütün üretiminde verimlilik ise Türkiye'de 1995 yılında 974 kg/ha iken, 1999 yılı sonunda 963 kg/ha'ya düşerken, dünya üretiminde verimlilik 15.1555 hg/ha'dan 1999'da 16.518 hg/ha'ya yükselmıştır. Saf pamuk üretiminde ise 1995 yılında verimlilik 1.125 kg/ha iken, 2000 yılı sonuna gelindiğinde 1.229 kg/ha'ya yükselmıştır. Pamukta (çiğit) dünya verimliliği ise 1995'de 15.894 hg/ha iken, 1999'da 15.811 hg/ha olmuştur²⁴. Tüm bu veriler aslında, dikkat çekici bir gelişmeye işaret etmektedir: 1987 yılı verileri ile ortalama verim düzeyleri birebir olmasa da, büyük ölçüde dünya ortalamalarına yakın iken, daha sonraki yıllarda verimlilik düzeylerinde belirgin bir gerileme/geride kalma hali ortaya çıkmıştır. Bir bakıma verimlilik karsılaştırmasında Türkiye'de özellikle 1980'lerin sonu ile birlikte bir olumsuz trendin ortaya çıktığı görülmektedir.

s.21/89//10/104/107/ 116/121/122;D.P.T."Kalkınan Türkiye", s.3/43-45-48; www.tarim.gov.tr.,(2001).

²² Tarımda verimliliğin ekonomik sonuçlarına ilişkin bkz.,Tuna,Y., "Tarımda Verimlilik Artisinin Ekonomik Sonuçları", M.P.M.,Yay. No:487, (Ankara,1993).

²³TOBB,"İktisadi Rapor,1989", (Ankara, 1989),s.70,(Tablo 48); www.tarim.gov.tr,(2001); Ancak bu demek değildir ki bütün ürünlerde benzeri bir olumsuzluk vardır. Örneğin, sekerpancarında ortalama verim dünya ölçeğinde 33.940 kg/ha iken, Türkiye'de bu ortalamanın üzerine çıkarak 36.385 kg/ha olmuştur. Yine, pamuk ürününde ortalama verimlilik dünya ortalaması olarak ortalama verim 1.485 kg/ha iken, Türkiye'de 2.474 kg/ha olmuştur.(TOBB,a.g.e.,www.tarim.gov.tr)

²⁴ TOBB,"İktisadi Rapor,1989", (Ankara, 1989),s.70,(Tablo 48);www.tarim.gov.tr,(2001).

Bitkisel üretimde üretim dalgalanmaları ve verimliliğin düşüklüğü esas olarak yapısal sorunlarla ilgili olmak durumundadır. Yapısal sorunlar (etkenler) ise esas olarak kendisini coğrafik sorunlar (hızlı ve yaygın erozyona bağlı toprak kaybı), küçük işletme yapısının doğurması muhtemel girdi-üretim tekniği-pazarlama sorunları itibarıyla gösterir²⁵. Ancak bu yapısal sorunlar sadece 1980-2000 döneminde değil, 1980 öncesinde de geçerli olmuştur²⁶. 1980 öncesinde ithal ikamesine dayalı planlı sanayileşme bağlamında tarım alt sektörü olarak çiftçilik sektörü bir araç sektörü konumunda değerlendirilmisti. Sektörün bu konumu mevcut iktisat politikası açılımında her ne kadar yatırımlar itibarıyla değilse de, tarımsal desteklemeler itibarıyla ilgiye mazhar olmasını doğuruyordu²⁷. Ayrıca bu dönemde dışa karşı koruma vardı. Oysa 1980 sonrasında, yapısal faktörlerin varlığında ve çözülmediği durumda, koruma düzeyi alt-sektör olarak genelde daha öncesine göre çok büyük bir farklılaşma ortaya koymadı ise de, destekleme etkinliklerinde; serbest piyasa koşullarına geçişin de etkisinde, azalma biçiminde bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu durum ise, özellikle girdi maliyetlerinde yükselme ve fakat buna karşın ürün fiyatlarının artışının bu artışa karşılayacak ölçüde artmamasını da doğurduğu ölçüde, sektörün bu dönemde olumsuzluklarla karşılaşmasına neden olmuştur. Bu noktada denilebilir ki, tarım kesiminde yaşanan ve özellikle 1990'lı yıllarda üretim ve verimlilik boyutuyla kendini gösteren gelişme sorunları bir yanda küçük ölçek ekonomisinin varlığının doğurduğu yapısal sorunlara (girdi kullanımı, üretim tekniği ve pazarlama sorunlarına) bağlı iken, diğer yanda tarım kesiminin dışında belirlenen tarımsal desteklemelerin azalması ve korumanın azaltılması gibi dissal faktörlere bağlı olmuştur*. Bu dissal faktörlere ayrıca genel makro ekonomik koşulların (örneğin, faiz oranlarının yüksek düzeyinin tarım kesimine yatırımı cazip olmaktan alıkoyması) olumsuzluğu da eklenmelidir

²⁵ Bu konuda ayrıca bkz.,Kazgan,(1999),s.337.

²⁶ Türkiye'ye bakıldığında, 1980 öncesinde tarımda sorunlar esas olarak kendisini özellikle üretim ve verimliliğin artırılması ve küçük üretici-küçük çiftçi konumu şeklinde kendisini göstermiştir. (Bu konuda bkz., Aruoba,Ç., "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim,Büyüklüğü, Yapısı, İşleyisi", A.Ü.S.B.F. Dergisi,Cilt:XXV VIII, Eylül-Aralık 1973,No:3-4,s.191).

²⁷ Bu yıllarda tarım kesiminin desteklenmesinden bahsettiğimizde bir dolaylı destek niteliğinde olan vergileme açısından da bu dönemde desteklemenin söz konusu olduğunu belirtmek gerekir.Yapılan bir araştırmaya göre, bu yıllarda Türkiye'de tarımın esas olarak dolaylı vergiler ile vergilendirilmesi söz konusu olmuştur; dolaysız vergilerin ise kamu gelirene katkısı çok düşük düzeyde kalmıştır. (Erdogan, M.R., "Türkiye'de Tarımın Vergilendirilmesi ve Kalkınma", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,30uncu Cilt, Ekim 1970-Eylül 1971, No:1-4, s.252).

* Yapısal faktörler olarak tanımladığımız içsel faktörler bizzat sektör içi, sektörün mevcut yapısından kaynaklanan sorunlardır. Oysa dissal faktörler olarak tanımladığımız koruma ve destekleme etkinlikleri tarım kesiminin dışında belirlenmekte ve icra edilmektedir.

1980-2000 zaman aralığında hayvancılık alt-sektöründe üretimde yaşanan gelişmeler özellikle bu alt-sektörde üretim sorunlarının bitkisel üretime göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Bu dönemde bu alt sektörde dikkati çeken olgu canlı hayvan sayısında yaşanan belirgin azalmadır. Bu azalma kendisini bir yanda et tüketimine konu hayvanlarda ortaya koyarken, diğer yanda sağılan hayvan sayısında azalma olarak da ortaya koymuştur. Canlı hayvan sayısı 1980 yılında 87.067 bin iken, 1987 yılında 72.048 bin adede; 1993 yılında 61.374 bin adede; 1999 yılı sonunda da 50.242 bin adede inmiştir. Et üretimi ise 1980 yılında 204.380 bin ton iken, 1987 yılında 482.314 bin tona yükselmiş²⁸; 1988 yılında 459.390 bin tona, 1993 yılında 432.180 bin tona düşmüştür; 1999 yılında ise 511.297 bin tona yükselmiştir²⁹. Bu veriler göstermektedir ki, bu yıllar canlı hayvan yetiştiriciliğinin olumsuz bir üretim eğilimi sergilediği yılları ifade etmiştir.

Hayvancılık alt-kesiminde 1980-2000 zaman aralığında özellikle daha ziyade 1980'lerin sonu ile birlikte büyüyen sorunlar kendisini, süt üretim düzeylerinde belirgin düşüşlerin yaşanması ile de göstermiştir. Öyle ki, toplam süt üretimi 1980 yılında 5.471.000 ton iken, 1987 yılında 9.890.000 tona; 1993 yılında da 10.406 bin tona yükselmiş; 1999 yılı sonunda ise 10.082 bin tona inmiştir³⁰. Bu zaman zarfında sağılan hayvan sayısı ise 31.902 adetten 26.177'ye inmiştir³¹. Aslında biraz daha geriye gidilerek, 1970 yılına bakıldığında, görülür ki, toplam süt üretimi 4.302.000 tondur. Buna göre 1970'den 1980'e süt üretiminde artış % 27 olmuştur. Oysa 1980'den 1987 yılına süt üretimi % 81 artmıştır³². Diğer taraftan bu alt sektörde verimliliğin de düşük düzeyde olduğu görülür. Öyle ki, 1990 yılı itibarıyla sigırda karkas ağırlığına bakıldığında, görülen odur ki, sigırda karkas ağırlığı Türkiye'de 168 kg. iken, A.B.D.'de 277 kg., Fransa'da 244 kg., Almanya'da 292 kg., İtalya'da 232 kg., İngiltere'de 280 kg. olmuştur³³. Bu veriler ise göstermektedir ki, Türkiye ile diğer ülkeler arasında ciddi bir verim farkı vardır. Bu verim farkında hayvan cinsinin de önemi olduğu açıktır.

Hayvancılık alt sektöründe yaşanan bu gelişme sorununda sektör dışı faktörleri değerlendirilmeden önce, sektör içi olumsuz koşulları ve bunların olumsuz gelişmedeki etkilerini ortaya koymak gerekir. Çünkü bu

²⁸D.I.E., "T.I.Y."1983", s.223; "T.I.Y. 1991", s.287.

²⁹D.I.E., "T.I.Y. 1996", s.308; "T.I.Y.2000", s.282; www.tarim.gov.tr; Bu düste sayısal ağırlığına bağlı olarak, koyun cinsi hayvan sayısında azalma yüksek düzeydedir. 1988'de 45.384 bin adet olan koyun sayısı, 1994'de 35.646 bine ve 1999 yılı sonunda da 30.256 bin adede düşmüştür. Tiftik keçisi ise artık 500 bin adedin de altına inmiş ve 1994 yılında 797 bin adet iken 1999 yılı sonunda 490 bin adede inmiştir. (D.I.E., "T.I.Y.1996", s.308).

³⁰D.I.E., "T.I.Y.1996", s.310.

³¹D.I.E., "T.I.Y.1996", s.310; "T.I.Y.2000", s.284; www.tarim.gov.tr (20001).

³²D.I.E., "T.I.Y.1991", s.289 ve www.tarim.gov.tr

³³D.P.T., "1989 Yılı Programı", (Ankara, 1989), D.P.T. Yay., s.131.

faktörler sadece 1980 sonrasında değil; 1980 öncesinde de geçerli olan faktörlerdir ve yapısal boyutu ortaya koyar. Bu yapısal sorunlar kendisini küçük işletme yapısı, kalitesi düşük yerli ırk hayvan stokunun yüksek düzeyi, üretim tekniği düşüklüğü şeklinde ortaya koymuştur. Bu alt sektörde, bu unsurlar arasında hayvan cinsi itibarıyla yerli irkin canlı hayvan stoku içerisinde yüksek düzeyi önemli bir verimlilik sorunu olarak yer almıştır³⁴. Ancak, alt-sektörün olumsuz gelişimini sadece sektör içi faktörlere bağlamak da mümkün görünmemektedir. Çünkü bu sorunlar büyük ölçüde 1980 öncesinde de vardır. Fakat su bir gerçektir ki; 1980 öncesine göre 1980 sonrasında sektörü etkileyici içerikte önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Örneğin, bir destekleme etkinliği olarak, T.C.Ziraat Bankası tarafından verilen yem destek ödemeleri, her ne kadar yerine diğer desteklemeler verilmeye başlanmısa da, 1989 yılı sonrasında verilmemeye başlanmıştır³⁵. Oysa, yem hayvansal üretim için en önemli girdidir ve girdi maliyetlerinin %45-75'ini oluşturur. Yem ihtiyacı arzu edilen şekilde karşılanamadığı takdirde, verimin düşeceği ve damızlık hayvanların azalacağı açıktır³⁶. Zaten verilerden de görüldüğü üzere, 1980'lerin sonu ile birlikte canlı hayvan sayısında dikkate değer düşüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde, süt üretim artışı oranı da 1980-1987 zaman aralığına göre, yem desteklerinin azaltıldığı 1989 yılı sonrasında, olumsuz bir seyir içerisinde olmuştur. Bu gelişime canlı hayvan sayısında azalmanın ortaya çıktığı 1990-2000 zaman aralığında daha da belirginleşmiştir.

Bir bakıma, bu yıllarda canlı hayvan sayısında artış gerçekleşmez ve azalma ortaya çıkarken, sağılan hayvan sayısında azalmadan da görüldüğü üzere, nerede ise süt hayvanları da et tüketimine konu olur hale gelmiştir. Ancak, 1980 sonrasında hayvancılık alt sektöründe yaşanan gelişme sorununu sadece yem desteğine ya da genel olarak tarımsal desteklerin azaltılmasına bağlamak yetersiz olacaktır. Çünkü 1980 sonrasında, alt sektör için önemli bir değişken mevcut yapısal sorunlara, dışa açılma sürecinde ithalatın libere edilmesi ile birlikte artan rekabet ortamı eklenmiştir. Bir yanda girdi, üretim tekniği ve satış-pazarlamaya ilişkin yapısal sorunlar, diğer yanda desteklemelerin azaltılması ve dışa açılma ile artan rekabet, incelenen dönemde sektörün gelişmesinin önünde bir engelleyici olarak yer almıştır. Bu olumsuz koşullara bu yıllarda genel ekonomide, piyasa faiz oranlarının yükselisi gösterdiği durumda, sektöre dönük yatırımların düşüşü de eklenmiştir*. Tüm bu faktörler ise sektörün

³⁴ Bu dönemde her ne kadar kültür irkinin oranı artırılmaya çalışıldı ise de canlı hayvan stokunun büyük bir bölümü (1980'de %82;1986'da %68) düşük verimli yerli ırktan oluşmuştur. (TOBB,a.g.e.,s.86).

³⁵ Bkz.,Tablo 5.

³⁶TOBB"İktisadi Rapor 1989",(Ankara,1989),s.87.

* 1980 sonrasında dışa açılma sürecinde hayvancılık sektörünün karşıya kaldığı gelişme sorununda etkili olan faktörlerin bir diğeri de genel makro ekonomik ortamda yükselisi eğiliminde olan faiz oranları olsa gerektir. Burada faiz-yatırım ilişkisi, kendisini özellikle hayvancılık alt sektörünün spesifik koşullarında göstermiştir. Btkisel üretime dönük yapılan (makine ve ekipmana dönük harcamalar

1980-2000 döneminde özellikle 1980'lerin sonu ile birlikte ortaya koyduğu gelişme sorununda belirleyici olarak yer almışlardır.

Türkiye'de 1980 sonrasında dış açılma ile birlikte, değişim sadece mal piyasasında ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda finansal sistemde ve faiz politikasında da ortaya çıkmıştır. Bu süreçte 1980 öncesinde geçerli olan mali sınırlamalar³⁷ büyük ölçüde ortadan kalkarken, serbest faiz politikası uygulamasına geçilmiştir. Bu gelişme sonucunda zaman içerisinde faiz oranları, kamu kesimi bütçe açıklarının finanse edilebilmesi için gerçekleştirilen borçlanma talebinin de desteklediği ortamda, yükselme trendinde olmuştur³⁸. Faiz oranlarında yaşanan bu yükselme ise fırsat maliyetleri ve risk artışı boyutuyla nasıl sanayi kesiminde yatırımların gözden geçirilmesini gündeme getirdi ise, benzer şekilde tarım kesiminde tarımsal işletmeler için de yatırımların da gözden geçirilmesi/ımtina edilmesi anlamına gelmiştir. Aslında bu dönemde faiz oranları kendisini sadece piyasalardaki faiz oranları itibarıyla değil, aynı zaman da özellikle 1990'ların ortaları ile birlikte, bizzat destekleme kredileri faiz oranları itibarıyla da göstermiştir³⁹.

1.3.Tarım Kesimine Dönük Yatırımların,Girdi Kullanımının ve Makineleşmenin Gelişimi

1.3.1.Tarım Kesimine Dönük Yatırımların Gelişimi

İncelenen zaman aralığında tarım kesiminin GSMH'ya katkısında azalma yaşanırken, tarım kesimine dönük yatırımlarda da daralma ortaya çıkmıştır. Aslında tarım sektörü I. B.Y.K.P.'inin uygulamaya konulduğu 1963 yılından 1980 yılına dek geçen sürede sanayileşmenin temel hedef olduğu ortamda, ekonomik gelişmede yatırımlar itibarıyla fazla ragbet görmeyen; daha doğrusu bir araç-sektör konumunda olan bir sektör konumunda olmuştur. Öyle ki, 1963 yılı itibarıyla tarım kesiminde gerçekleştirilen yatırım toplam yatırımların % 11.8'i iken, bazı yıllar hariç, bu pay sürekli düşüş eğiliminde olmuştur. 1980 yılına gelindiğinde de % 6.7'ye düşmüştür⁴⁰. Bu gelişme 1980 sonrasında da geçerli olmuştur. Öyle ki, 1980 yılından 1983 yılına dek süregelen olarak bir görece yatırım yönelisi olan tarım sektöründe (cari fiyatlar ile, 1963'de %12.3; 1980:%7.6, 1983:%10.7)

---

disindeki) harcamalar büyük ölçüde 1 yıl içerisinde geri dönüştürülebilirliğe sahip iken, aynı gelişmenin hayvancılık sektöründe geçerli olduğu tam olarak söylenemez. Bu alt sektörde bir kısım küçükbaş hayvanlar üretimi dışında, genelde harcamaların gelir olarak geri dönüşü bitkisel üretim kesimine göre daha uzun sürer. Bu noktada piyasa faiz oranları ile hayvancılık sektörüne dönük üretim harcama etkinliği arasında bitkisel üretim kesimine göre daha fazla ve daha sıkı bir ilişki kurulabilir.

³⁷Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.,Fry, M.J., "Money, Interest and Banking in Economic Development", The John Hopkins University Press, (Baltimore,1995),s.22-24.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.,Kazgan,(1999),s.233-234,(Grafik VII).

³⁹ Bkz.,Tablo 5 .

⁴⁰ Veriler için bkz.,www.tarim.gov.tr(2001).

bu yıldan sonra bazı yıllar dışında, genelde pay azalması ortaya çıkmış olup, 1998 yılında bu oran %5.2'ye düşmüştür⁴¹.

Bu veriler göstermektedir ki, tarım kesimine dönük yatırım pay azalması sadece 1980 öncesinde yaşanmamış; aynı zamanda 1980 sonrasında da devam etmiştir. Aslında, 1980 sonrasında, sadece tarım kesimine dönük yatırımların değil; aynı zamanda sanayi kesimine dönük yatırımların da azaldığı görülür. Öyle ki, cari fiyatlar ile imalat sanayiine dönük yatırımlar toplam yatırımların 1980 yılında %28.5'ine eşit iken (1963:%38.5) 1989 yılında %14.8'e düşmüştür; bu yıldan sonra iç talebin de etkinliğini artırdığı ortamda yükselmiş ve 1995 yılında %22.6 olmuş fakat 1998 yılında ise %19.5'e düşmüştür⁴². Özellikle 1980 sonrasında "serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesi" amacına dönük olarak kamu kesiminin üretim sektöründen ve dolayısıyla imalat sanayi yatırımlarından çekilmesi ve fakat buna karşın yüksek faiz ortamı ve diğer nedenler dolayısıyla imalat sanayiine dönük özel yatırımların bu azalması yeterince karşılayamaması söz konusu olmuştur⁴³. Bu gelişme kendisini sadece sanayi kesiminde değil, benzer biçimde tarım kesiminde de ortaya koymuştur. Bu zaman aralığında ekonomide geçerli olan yüksek faiz ortamı ve üretimde dış açılma ile gelen rekabet ortamının getirdiği risk ortamı ise hem sanayi sektöründe hem de tarım sektöründe yaşanan yatırım gerilemesinde belirleyici faktörler arasında yer almıştır.

1.3.2. Tarım Kesiminde İşletme Büyüklüklerinin Gelişimi

Türkiye'de tarım kesiminin girdi temini ve üretim tekniği ve satış pazarlama sorunlarından bahsedildiğinde, bu sorunların nedenleri arasında yapısal bir faktör olarak "küçük ölçek ekonomisine sahip işletme yapısı"ndan bahsetmek bir zorunluluktur*. Gerçekten de, Türkiye'de istihdamın %45'ini karşılayan tarımsal işletmelerin esas olarak küçük ölçekli işletme konumunda olduğu ve bu nedenle de bundan kaynaklanan olumsuzluklarla karşı karşıya olduğu görülür. Öyle ki, işletme genişliği 1-20 dekar olan işletmelerin toplam

⁴¹ Veriler için bkz., www.tarim.gov.tr ve www.hazine.gov.tr(2002).

⁴² T.O.B.B., "Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi", (Ankara, 1990), s.26

⁴³ Veriler için bkz., ww.hazine.gov.tr (2001)

* Ancak, burada su vurguyu yapmak gerekir: Sorun küçük işletmelerin var olması değildir. Sorun küçük işletmelerin varlığında, küçük ölçek ekonomilerinin neden olduğu (girdi, üretim, pazarlama) sorunlarına, (daha önceki dönemde olduğunun aksine devletin de bu etkinlikleri azalttığı ortamda, kooperatifleşme v.b. etkinliklerin geliştirilmesi yoluyla) çözüm bulunamamış olmasıdır. Örneğin 1980 öncesinde de küçük ölçekli işletmeler vardı. Ancak, kamu otoritesi bu dönemde, sadece fiyat desteği ile satın alma garantisini sağlamıyordu. Bununla birlikte, aynı zamanda sahip olduğu girdi üreten şirketler ile de (bu şirketlerin uyguladıkları fiyat politikası yoluyla) tarım sektörü destekliyordu. Oysa 1980 sonrasında, kamu kesimi bu etkinliklerini büyük ölçüde azaltırken, bu kuruluşların önemli bir kısmının özelleştirilmesi ile birlikte bu girdilerin fiyatları piyasa koşullarına göre belirlenir hale gelmiş; bu noktada verilen kamu sübvansiyonları ise bunu karşılamakta yetersiz kalmıştır.

isletmelere oranı 1980 yılında % 28.4 iken, 1991 yılında % 36.7'ye çıkmıştır. Bunların isledikleri alanlar ise 1980 yılında % 4.1 iken, 1991 yılında % 5.6'ya yükselmıştır⁴⁴. 21-50 dekar arası işletme genişliği olan işletmelerin toplam isletmelere oranı ise 1980 yılında % 32.7 iken, 1991 yılında % 31.1'e inmiştir. Bunların isledikleri alanların toplam alanlara oranı ise 1980 yılında % 15.9 iken, % 16.6'ya yükselmıştır. 51-100 dekar arası işletme genişliği olan işletmelerin toplam isletmelere oranı 1980 yılında % 20.8 iken, 1991 yılında % 17.5'e düşmüştür. Bu işletmelerin isledikleri alanlar ise 1980 yılında toplam alanların % 21.3'ü iken, 1991 yılında % 19.9'una düşmüştür. 101-200 dekar arasındaki işletmelerin toplam isletmelere oranı ise 1980 yılında % 11.8 iken, 1991 yılında % 9.4'e düşmüştür. Buna karşın isledikleri alanların toplam alanlara oranı ise 1980 yılında % 23.8 iken, 1991 yılında % 20.9'a düşmüştür. 201-500 dekar genişliğinde işletmelerin toplam isletmelere oranı ise 1980 yılında % 5.5 iken, 1991 yılında % 4.4'e inmiştir. Bu işletmelerin isledikleri alanın toplam islenen alanlara oranı ise 1980 yılında % 22.7 iken, 1991 yılında % 19.8'e düşmüştür. 500 dekarın üstü işletme genişliğinde olan işletmelerin toplam işletmeler içerisinde payı 1980 yılında % 0,8 iken, 1991 yılında % 0,9'a yükselmıştır. Bu işletmelerin isledikleri alanlar ise toplam alanların 1980 yılında % 12.2'sine eşit iken, 1991 yılında % 17.2'sine yükselmıştır⁴⁵.

Genel olarak 100 dekar ve altı tarımsal işletmelerin küçük işletme yapısında olduğu söylenebilir. Buna göre 1991 yılı sayım sonuçlarına göre görülen odur ki, toplam işletmelerin % 85.3'ü (1980 yılında % 81.9 idi) küçük işletmelerden oluşmuştur. Bu oranın 1980 yılında % 81.9 olduğu ve 1991 yılında da % 85.3'e yükseldiği düşünülürse zaman içerisinde küçük işletmelerin sayısının arttığı söylenebilir. Orta ölçekli tarımsal işletmeler olarak sayılabilecek 101-499 dekar arası araziye sahip işletmelerin ise toplam isletmelere oranı ise 1991 yılında % 13.8 olup, bunların isledikleri araziler ise toplam islenen arazilerin % 40.7'sini oluşturmıştır. Bu verilerden de görüldüğü üzere, 1980'den 1991'e geçen sürede, orta genişlikte topraklar parçalanırken, bir yanda küçük toprak sahipliği artmış; diğer yanda ise orta genişli işletmelerin ve arazilerinin azaldığı ortamda büyük ölçekli işletme sayılabilecek 501 dekar ve üstü genişliğe sahip işletmelerin isledikleri arazi yüzdeleri nisbeten artış göstermiştir. Bu dönemde (1980 sayım sonucu olarak) tarımsal işletme sayısı 3.650.910 adet olarak tespit edilirken, bu işletmelerin bitkisel ürün ve hayvan yetistirenlerin sayısının 3.140.638 adet olduğu (% 86), sadece hayvan yetistirenlerinin 92.095 adet olduğu (% 2.5) ve sadece bitkisel ürün yetistiren işletmelerin ise 418.177 adet (% 11.5) olduğu tespit edilmiştir⁴⁶. Bu işletmelerin çok büyük bir bölümü küçük işletme konumundadır. Öyle ki, 3.140.638 adet işletme sayısı ile en fazla yer alan

⁴⁴ Örneğin alınan yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımında tarım kesiminin payı 1980 yılında % 17.5 iken, 1981'de % 2.91'e düşmüş; 1999 yılı sonunda ise % 2.01'e inmiştir (T.C.Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, www.hazine.gov.tr(2002))

⁴⁵ www.tarim.gov.tr(2001)

⁴⁶ D.I.E., "T.I.Y. 1989", s.201.

hem bitki ve hem de hayvan yetistiren işletmelerin 3.136.816 adedinin küçük işletme olduğu tespit edilmiştir⁴⁷.

Genel olarak Türk tarımında mevcut işletmeler, 4 grupta toplanabilir⁴⁸. (1)Geleneksel-Geçimlik küçük aile tipi işletmeler, (2)Modern üretim yapan küçük aile işletmeleri, (3)Geleneksel usüllere göre üretim yapan (orta ve) büyük işletmeler, (4)modern usüller ile üretim yapan büyük işletmeler. Bir çalışmada yer alan 1980 öncesine dair geleneksel-geçimlik küçük aile işletmeleri ile geleneksel usullerle üretim yapan orta ve büyük işletmelerin Türk tarımında önemli bir yer tuttuğu tespiti⁴⁹, gerek küçük işletmelerin sayısal verilerinden ve gerekse işletme büyüklüklerinden de görüldüğü üzere, büyük ölçüde günümüz için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu küçük işletmeler ise bir yanda geçimlik kesim ve diğer yanda ticari üretim yapan kesim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu dual yapılanma içerisinde ise bu işletmelerin kaynak kullanım düzeyleri de farklı olmakta; bu da verimlilik sorununun da önemli bir belirleyici faktör olarak yer almaktadır⁵⁰.

Küçük işletme yapısı genel olarak düşük sermaye kullanımı ve daha çok el emeği ile faaliyette bulunmayla ilgili olmuştur⁵¹. Açık ki, küçük işletme konumu, küçük işletmelerin organize olamadığı durumda, büyük ölçüde ölçek ekonomilerinden yararlanamama anlamına gelir. Bu durum kendisini bir yanda yüksek girdi maliyetleri ile çalışma olarak ortaya koyarken, diğer yanda genel olarak üretim tekniği itibarıyla yeni teknikleri kullanamama ve ulusal piyasaların gelişme düzeyine bağlı olarak üretim sonrası satış-pazarlama etkinliğinde daha fazla zorluklarla karşılaşma⁵² ve araştırma-geliştirme etkinliklerine kaynak ayıramama anlamına gelir. Bunlar ise üretim ve verimlilik üzerinde önemli etkileyiciler olmak durumundadır. Ancak burada sunu da belirtmek gerekir: Küçük işletme yapısının tarımsal gelişmede önemli bir sorunsal olarak yer alması, küçük tarımsal işletmeciliğin var olmaması gerektiğini anlatmaz. Tarımsal gelişme açısından sorun kaynağı olan olgu, küçük işletmelerin varlığı değildir. Böyle bir yapı var iken, bu küçük işletme (ölçek) yapısının yaratması muhtemel girdi ve üretim tekniklerinin geliştirilmesi ve pazarlama gibi sorunlarına karşı bir

⁴⁷ D.I.E., "T.I.Y. 1989", s.201.

⁴⁸ Aruoba, a.g.m., s.192.

⁴⁹ Aruoba, a.g.m., s.192 v.d.

⁵⁰ Bu konuda ayrıca bkz., Aruoba, a.g.m.s., 192; TOBB, "İktisadi Rapor 1989", (Ankara, 1989), s.81;

⁵¹ Uludag, I., Serin, V., "Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler", I.T.O.Yay.No:1991-25, (İstanbul, 1991), s.14; Ayrıca bkz., Müftüoğlu, T., "Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri", Konrad Aduer Vakfı, (Ankara, 1989), s.30-38; Tarımda küçük işletme yapısı ve etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz., Kazgan, a.g.e., (1970), s.52-56.

⁵² Genel olarak pazarlama açısından düşünüldüğünde, ürünün toplanması, sınıflandırılması, nakledilmesi, stoklanması, kredi sağlanması, sigortalanması, piyasa şartlarının öğrenilmesi küçük bir firmaya nazaran büyük bir firmada önemli maliyet tasarrufları yaratır. (Kazgan, a.g.e., s.104).

bakima çözüm olusturabilecek açılımlarin (örneğin kooperatiflesme v.d etkinliklerin) yeterince gelismemis olmasidir.

1980 öncesinde kamu desteklemeleri vardı. Ve bunlar büyük ölçüde sektörde egemen yapı olan küçük ölçek ekonomisinin doğurduğu sorunların akut problem olusturmasını engelleyebiliyordu. Oysa 1980 sonrasında, dönemin başlarında devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması anlayışının hakim olduğu görülür. Bu bağlamda zaman içerisinde girdi üreten bir kısım kamu teşebbüsleri özelleştirilmiştir. Diğer taraftan kit kaynak olan döviz temini noktasında sanayi kesimi ihracatı öne geçerken, teşvikler de bu alana tahsis edilmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise kamu kesiminde bütçe denge ve finansman sorunlarının büyüdüğü görülür. Bu koşullarda ise tarımsal desteklemelerde belirgin azalmalar ortaya çıkmıştır. Yapısal sorunların varlığında ve dış ticaretinde libere edildiği ortamda, desteklemelerde yaşanan azalma, sonuçta tarım kesiminde ve özellikle de hayvancılık kesiminde sorunların büyümesine neden olmuştur. Aslında görülen odur ki, Türkiye koşullarında hem küçük ölçekli işletme hakimiyeti vardır ve hem de buna karşın küçük işletme yapısının yarattığı olumsuzlukları çözebilme yolunda etkili olabileceği düşünülen kooperatiflesme etkinliği ise düşük düzeydedir. Örneğin, kooperatif sayıları 1977 yılında 13.295 adet iken, 1986 yılında 11.851'e düşmüştür. Kooperatif üye sayısı ise 1977 yılında 3.270.500 kişi iken, 1986 yılında ancak 3.854.100 kişiye çıkabilmiştir⁵³.

1.3.3.Makineleşme ve Gübre Kullanımının Gelişimi

Tarım kesiminde makineleşme düzeyinde artış, üretim ve verimliliği olumlu yönde etkileyen önemli bir unsur olmak durumundadır. Bu noktada traktör olarak taşıt parkının gelişimine bakıldığında, görülen odur ki, birikimli olarak traktör taşıt parkı 1980 yılında 436.369 adet iken, %58 artış ile 1990 yılında 692.454 adede, 2000 yılında da %36 artış ile 940.000 adede çıkmıştır.1980'den 2000 yılına geçen sürede traktör artışı %115'dir⁵⁴. Oysa tarımın bir araç sektör konumunda olduğu 1963 yılından 1979 yılına dek geçen sürede traktör sayısı %692'lik artış ile 50.844 adetten 402.777 adede

⁵³Akad.,a.g.m.s.151; Kooperatiflesme konusunda dikkat çekici olması açısından su veriyi aktarmak gerekir. Türkiye'de 1986 yılında kooperatif sayısı 11.851 adet iken, 1923 yılında İsviçre'de sadece süt üreticisi olarak 2.650 adet kooperatif sayılmıştır. Yine bu yıl Danimarka'da 1.370 süt üreticisi kooperatif tespit edilmiştir.(Rüstü, Ekrem, "Sütçülük", "1931 Birinci Ziraat Kongresi", Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", (Ankara,1931),s.1405). Türkiye'de kooperatifçilik gerçekten de üzerinde –haklı olarak- çok konuşulan ancak uygulamada ise çok yönlü nedenlerle bir türlü gelişemeyen ve etkin olamayan bir organizasyon çabası olmuştur. Oysa, verimlilik ve rekabet gücüne etki etme boyutuyla yapısal bir sorun olan ölçek ekonomisine sahip olamama hali, mirasın da bölünme sürecine katkısıyla daha da artmaktadır.

⁵⁴D.I.E., "T.I.Y.2000", s.287 1994 yılında 757.505 olan traktör sayısı, 1995 yılında 776.863'e; 1996 yılında 807.303'e, 1997 yılında 874.995'e, 1998 yılında 902.513'e, 2000 yılı tahmini olarak da 94.000'e çıkmıştır.(www.tarim.gov.tr,(2001))

çıkmiştir⁵⁵. Kulaklıklı pulluk sayısının değişiminde de benzer gelişme görülmektedir. 1963 yılında 52.062 adet olan kulaklıklı pulluk sayısı, 1972 yılında 109.463 adet, 1980 yılında 388.655 adede yükselmiştir. 1963'den 1980'e artis oranı %647'dir. kulaklıklı pulluk parki 1987 yılına gelindiğinde 574.250 adede çıkarken, artis oranı ise % 48 düzeyinde kalmıştır. Bu sayı 1994 yılında 724.409 iken 2000 yılında 875.000'e çıkmıştır⁵⁶. 1980'den 2000 yılına dek geçen sürede artis oranı ise %125'dir. Kültivatör parki ise 1963 yılında 17.869 iken, 1980 yılına gelindiğinde %727 artis ile 147.827'ye yükselmiştir. Bu sayı 1987 yılında 253.960'a⁵⁷, 2000 yılında 415.000'e çıkmıştır⁵⁸. Bu verilerden görünen odur ki, makineleşme itibarıyla 1980-2000 döneminde bir gelişme vardır ancak bu gelişme daha öncesine göre yüksek düzeyleri ifade etmemiştir.

Burada incelenmesi gereken diğer bir konu gübre kullanımının gelişimidir. Çünkü verimliliği artırmada, modern girdiler arasında, vasıflı tohum, zararlılarla mücadele araçları yer aldığı gibi, gübreleme de yer alır. Gübreleme, teknolojide büyük değişiklikleri gerektirmeden kolayca uygulanabilirliğe sahiptir⁵⁹. Türkiye tarımında gübre kullanımında da bu zaman zarfında yıllar itibarıyla bir farklılaşma gözlenmiştir. Gübrelenen arazi düzeyi 1980 yılında 11.858 bin hektar iken, 1988 yılında 17.469 bin hektara, 1993 yılında 18.494 bin hektara yükselmiş; daha sonraki yıllarda ise azalma ortaya çıkmış ve 1999 yılında ise 18.177 bin hektara düşmüştür. 1990'li yıllarda yaşanan gübre kullanımında azalma toplam gübre kullanımı itibarıyla de görülmektedir. Öyle ki, toplam gübre kullanımı 1988 yılında 8.114 bin ton iken, 1991'de 8.981 bin tona, 1993 yılında 11.150 bin tona yükselmiş, fakat 1999 yılında 10.985 bin tona düşmüştür⁶⁰. Gübrelenen arazinin kültür arazisine oranı ise 1988 yılında % 0.77 iken, 1993 yılında 0.81'e, 1999 yılında ise 0.83'e yükselmiştir. 1980 sonrasında genelde görülen olgu, tarım kesiminde yükselen girdi maliyetlerinin/fiyatlarının üreticilerin önünde önemli bir handikap olarak yer almış olmasıdır⁶¹. Kamu kesiminin artan

⁵⁵TOBB., "Planlı Dönemde Türkiye Ekonomisi", a.g.e., s.42. Traktörle işlenen alanlar ise 1960 yılında 3.160.000 hektar iken, 1975 yılında 18.230.000 hektara yükselmiştir. (Varlier, O., "Türkiye Tarımında Yapısal Değişim, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü", D.P.T.Yay., No:1636, (Ankara, 1978), s.s.139).

⁵⁶ D.P.T., "Kalkınan Türkiye", s.47; D.I.E., "T.I.Y.2000", s.287; Kulaklıklı pulluk sayısı ise 1994 yılında 724.409 iken, 1995 yılında 744.986, 1996 yılında 775.231, 1997 yılında 819.362, 1998'de 866.322 ve 2000'de (tahmini) 875.000'e yükselmiştir. (www.tarim.gov.tr).

⁵⁷ D.I.E., "T.I.Y. 1989", s.210 ve www.tarim.gov.tr (2001)

⁵⁸D.P.T., a.g.e., s.47; D.I.E., "T.I.Y.2000", s.287; www.tarim.gov.tr

⁵⁹Demirgil, D., "Tarımda Gelişmeler", "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi", Akbank Yay., (İstanbul, 1980), s.143

⁶⁰ D.I.E., "T.I.Y. 2000", s.274; T.C.Maliye ve Gümrük Bakanlığı, "1992 Yılı Ekonomik Rapor", (Ankara, 1993), s.18.

⁶¹ Amonyum sülfat (%21) girdisinde çiftçinin ödediği fiyat 1980 yılında (Ekim) 5.50 iken, 1990 yılında ise 235'e yükselmiştir. Amonyum nitrat ise 1980 yılında 6.80 iken, 1990 yılında 284'e yükselmiştir. Potasyum sülfat ise 1980'de 10 iken, 1990 Ekim ayında 480'e yükselmiştir. (www.tarim.gov.tr, 13.06.2002). Zaman içerisinde tarım kesimine girdi üreten kamu kuruluşlarının özelleştirilmesine gidilirken,

fiyatlara karsi uyguladigi sübvansiyonlar üretici aleyhine ortaya çıkan bu girdi maliyetlerini kısmen sübvansiyonlaştırmaya yönelmiş olsa da -zaten yapısal verim sorunlarının varlığında- tarımsal ürün girdi çıktı-fiyat paritesinin olumsuz seyri, bu olumsuzlukta bir faktör olarak yer almıştır⁶².

2.Tarım Kesiminin Gelişme Sorununda Dissal Etkenlerin Gelişimi

2.1.Tarımsal Destekleme Etkinliği ve Kamu Kesimi Denge Sorunu

Tarım kesiminde küçük ölçekli işletme halinin varlığında, üreticilerin büyük ölçüde tam rekabet piyasası üreticileri konumunda olacağı açıktır. Üreticilerin küçük işletme konumunda olduğu durumda özellikle tarım sektöründe bu ürünleri talep eden aracılardan piyasa konumları bu sektörün analizinde daha fazla önem tasir. Buna göre piyasa türleri tam rekabet piyasası olabileceği gibi, oligopson ya da monopson veya monopsoncü rekabet piyasası da olabilir⁶³. Ancak, Türkiye’de tarımsal piyasaların gelişmemişliği düşünüldüğünde ise mevcut piyasaların büyük ölçüde eksik rekabet piyasası koşullarını yansıttığı söylenebilir. Eksik rekabet piyasası koşullarında düşünüldüğünde, kamu otoritesinin sektördeki varlığı onu sadece ürün satın alıcı yapmayacak; aynı zamanda (özellikle fiyat desteği ile satın alma garantisi desteği boyutuyla) kamu otoritesinin bir “piyasa yapıcı” (ve de düzenleyici) konumuna sokacaktır.

Tarımsal üretimin klimatolojik, biyolojik ve kimyasal faktörlere bağlılığı, ürünün dayanma süresinin düşüklüğü, sektörde üretim tekniklerinin geriliği ve tarımsal ürünlerin fiyat ve gelir esnekliklerinin düşüklüğü; çıkarlarını korumak için geniş sayıda küçük üreticilerin örgütlenebilmesinin ve piyasa hakkında bilgi sahibi olabilmelerinin zorluğu, üreticilerin esnek olmayan üretim davranışlarının varlığı, fiyat belirlemede aracılardan büyük role sahip olmaları gibi etkenler kamu otoritesinin tarım kesiminde müdahalelerinde temel gerekçeler olarak yer almıştır⁶⁴. Tarımsal destekleme

---

bu süreçte girdi fiyatlarının piyasa koşullarına göre belirlenmesi söz konusu olduğu çerçevede bu gelişme tarımsal üretimde girdi maliyetlerinde yükselmeyi anlatmıştır.

⁶² Örneğin, ilgili dönemde, buğday-traktör paritesinde, 1988 yılında 1 traktör için gereken buğday miktarı 115.8 ton iken, 1993 yılı sonunda 115.8 ton olmuştur⁶². Tütün üretiminde ise 1988 yılında 1 traktör alabilmek için verilmesi (üretilmesi/satılması) gereken tütün miktarı 2.5 ton iken, 1993 yılı sonunda 3.1 tona yükselmiştir. Bu veriler ile değerlendirildiğinde, tütün üreticilerinin traktör karsısında nisbi gelirleri % 24 azalmış görünmektedir. Pamuk üretiminde ise 1 adet traktör almak için gerekli pamuk miktarı 1988 yılında 21.4 ton iken, 1993 yılı sonunda 25.1 tona yükselmiştir. Ürün-gübre paritesine bakıldığında, görülen odur ki, örneğin 1 kg ayçiçeği ile alınabilecek gübre miktarı 3.274 kg iken, dönem içerisinde 1990 yılına kadar pozitif bir gelişme sergilenmiş olmakla birlikte; sonrasında düşüş söz konusu olmuş ve 1993 yılı sonunda da 3.125 kg’a düşmüştür. Ayçiçeği üreticileri için nisbi gelir kaybı ayçiçeği-gübre ilişkisinde % 4.6 olmuştur. (Veriler ve hesaplamalar için bkz., www.tarim.gov.tr (2001); D.I.E.,”T.I.Y.1996”,s. 314-315).

⁶³Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Kazgan,a.g.e.,(1970)s.107-111.

⁶⁴ Zikreden, Somel ,K.,”Agricultural Support Policies in Turkey”, ODTÜ Gelişme Dergisi, Vol.6, 24/25(1979), s.280-281.

etkinliklerinin gerekçeleri bu şekilde detaylandırılabilmesi birlikte, tarımsal desteklemelerin esas olarak tarım kesiminde fiyat ve gelir istikrarsızlığını azaltmak (fiyatların olaganüstü yükselmesi ve düşüşünü azaltmak), üretim artisini uyararak, ürün bilesimini etkilemek ve gelir dağılımını değiştirmek ile ilgili olduğu söylenebilir⁶⁵. Kamusal desteklemeler ile bir yanda fiyat istikrarı sağlanmaya çalışılırken, dolayısıyla diğer tarafta üreticilerin gelirleri de istikrarlı kılınmış olur. Sonuçta, tarım kesiminin gelir istikrarı (gelirin istikrarlı artışı) sektörde yaşam düzeyinin ve satın alma gücünün de yükseltebilecek; bu ise aslında efektif talep düzeyi artışıyla, sanayi ve diğer üretim kesimlerinde tüketimini teşvik edebilecektir⁶⁶. Ancak, burada su bir gerçektir ki, destekleme politikasının hedeflerini gerçekleştirebilmesi için belli koşulların varlığı gerekir. Yoksa, her koşulda desteklemenin olumlu etki yapabileceğini söyleyebilmek zordur⁶⁷. Örneğin, tarım kesiminin desteklenmesi ile üretim uyarılması arasında ilişki bulunmakla birlikte, tarım kesiminde üretim artisinde fiyatın tek belirleyici olmadığı da açıktır. Tarım kesiminde üretim artisini sağlayan faktörleri tespit etmeye çalışırken, bunun yanı sıra, diğer faktörlerin etkinliğini de göz önüne almak gerekir. Örneğin, spesifik olarak Türkiye'ye bakıldığında, yapılan araştırmalara göre her ne kadar modern üretim teknikleri kullanılsa ve bunlar üretimi pozitif etkilese de, hava koşulları üretimde bir belirleyici faktör olarak görülmektedir⁶⁸. Diğer tarafta sunu da belirtmek gerekir. Tarımsal desteklemeler üretimi uyarabilmekle birlikte, aynı zamanda uygulanan destekleme türlerine bağlı olarak üretimi verimlilik anlamında olumsuz da etkileyebilir. Örneğin, fiyat desteği ile satın alma garantisi pazar desteği sağladığı çerçevede üretimi uyarabileceği gibi, mekanik bir ilişkiyi doğurabileceği cihetle de aksi bir etki ortaya koyarak, olumsuz da etkileyebilir. Diğer taraftan, diğer bir destekleme türü olan üretime aşamasında üretime verilen destekleme etkinlikleri, üretimi uyarırken fiyat desteğine göre daha fazla uyarıcı olabilmekle birlikte, tarımsal pazarların gelişmemiş ise pazar sorununun daha belirleyici olabileceği cihetle bu desteklemenin üretim uyarıcılığı yeterince oluşmayabilir. Bunlardan da anlaşılacağı üzere, destekleme etkinliği ile üretimin uyarılması arasındaki ilişkiyi, tek yönlü değil, ülke spesifik koşullarını da içine alacak biçimde çok yönlü değerlendirmek gerekir.

Tarımsal destekleme etkinlikleri girdi ve çıktı piyasalarına müdahale, kredi piyasalarına müdahale ve tarımsal araştırma ve geliştirme

⁶⁵ Somel,a.g.m.

⁶⁶ Bu konuda bkz.,Kazgan,G.Ö.,”Hububat Politikamız ve Milli Ekonomimiz Üzerindeki Tesirleri”, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 14üncü Cilt, (Ekim 1952-Temmuz 1953), No:1-4, s.165.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Kazgan,a.g.m.,s.166-168.

⁶⁸ Somel,a.g.m., s.280/291-292; 1980 öncesi dönemde tarımsal üretimde doğa koşulları ve özellikle hava koşulları önemli bir belirleyici olarak yer almış olup, modern üretim tekniklerinin kullanımının olumlu etkileri de bu noktada sınırlı kalmıştır. Bu nedenle tarımsal üretimde klimatolojik ortam önemli bir sınırlayıcı olarak yer almıştır (Somel,a.g.m.,s.289-290).

desteklemeleri etkinlikleri olarak ayrılabilir⁶⁹. Türkiye’de somut düzlemde, uygulanmakta olan destekleme etkinlikleri esas olarak aşağıdaki gibi tasnif edilebilir: Bunlar, fiyat garantisiyle destekleme alımları desteği, girdi desteği, kredi desteği, sulama desteği, enerji desteği ve vergi desteğidir⁷⁰. Fiyat garantisi ile destekleme alımları, yaygın kullanıma sahip olup, 1932 yılından beridir kullanılan bir destekleme türüdür⁷¹. Girdi desteği, çiftçilere ucuz girdi temini yoluyla girdi tüketimini arttırmak ve bu bağlamda tarımsal üretim artısını arttırmak hedefinde olan bir destekleme türüdür. Bunlar daha ziyade, gübre, zirai ilaç, fidan ve tohum, yem gibi destekleri ifade eder.

Bu dönemde gübre girdisinde sübvansiyon verilmeyle birlikte, Türkiye Zirai Donatım Kurumu ve Tarım Kredi Kooperatifleri itibarıyla gübre fiyatlarında önemli yükseltiler de ortaya çıkmıştır. Bu fiyat yükseltilerinin de etkisinde dönem sonuna doğru gübre kullanımında dikkate değer düşüşler ile karşılaşmıştır⁷². Kredi desteği ise esas olarak T.C. Ziraat Bankası ve Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği tarafından verilmiştir⁷³. Sulama desteği Devlet Su İşleri (D.S.İ.) tarafından ve enerji desteği de Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. tarafından özel fiyatlandırma yoluyla sağlanmıştır. Vergi desteği ise ilgili kanun ve düzenlemelere bağlı olarak sağlanan istisna, bagisiklik ve düşük düzeyli vergileme uygulamaları şeklinde söz konusu olmuştur. Bunların yanı sıra destekleme etkinliği olarak teşvik primleri, tazminatlar, kredi desteği, prim ve araştırma geliştirme desteği şeklinde destekler de sağlanmıştır.

1980 öncesinde tarımsal desteklemeler içerisinde, fiyat desteği ile alım garantisi desteği sektörde yüksek paylara sahip olmuştur. Bu tür destekleme etkinliğinin yüksekliği dönemin iktisadi koşulları düşünüldüğünde sasirtici olmasa gerektir. Özellikle sanayilesmenin ekonomik gelişme ile özdeslestiği ortamda sanayi kesimi için girdi üretimi ve de ürettiği tarımsal ürün ihracatı yoluyla da en kit iki kaynaktan biri olan döviz (diğeri tasarruflardır; tasarruflar konusunda da tarımın katkısı olacağı varsayılır) kazandıran sektör, bir bakıma bu sayede, kamu otoritesinin ilgisine ve desteğine “mazhar olmuş”tur. Bu durum, ekonomik gelişme sorunları yaşayan Türkiye’de -dünya örneklerinde de görüldüğü üzere-

⁶⁹ Somel a.g.m.,s.276-277.

⁷⁰ Hazine Müstesarlığı, “1996,Ekonomik Rapor”,(Ankara,1996),s.19; Dönmezçelik, U., “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Fiyat Politikasının Etkinliği”, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No:1979/204, (Ankara,1979)

⁷¹ Bu dönemde hububat, tütün ve seker pancarı dışında bazı ürünlerde de (çay v.d.) fiyat garantisi ile destekleme alımları yapılmıştır. Ancak, 5 Nisan 1994 tarihi öncesinde 1992 yılında fiyat garantisi ile destekleme alımlarının 1992 yılında 26 ürüne kadar desteklemeyi ifade ettiği görülür.(Bilgi için bkz., H.M.,a.g.e.,s.19)

⁷² www.tarim.gov.tr (2001) verilerinden hesaplanmıştır.; 1980 öncesinde özellikle gübre alanında bu desteklemelerin daha belirgin olduğu görülür. (Somel,a.g.m.,s.277-278;Demirgil,a.g.e.,s.156-158).

⁷³ 1980 öncesinde tarımsal kredilerin vd. desteklemelerin gelişimi için bkz., Demirgil,a.g.e.,s.150/168-169.

ekonomik gelismenin saglanabilmesi için bir mecburiyet olmustur⁷⁴. Tarım sektörü bu süreçte, fiyat desteği ile satın alma garantisi verilen ürünlerde tarımsal destekleme etkinlikleri sayesinde “üreten ve ürettiğini büyük ölçüde hazır satın alıcısına sunan bir sektör” konumunda olmuştur. Bu süreç ise açıklı ki, desteklemeye konu alanlarda üreticiler düzleminde bir bakıma mekanik bir ilişkiyi doğurmuş; bu mekanik ilişki ise verimliliğin geri planda kalmasında bir etken olarak yer almıştır. Bu yıllarda tarım kesiminde işletmeler çok büyük ölçüde küçük ölçek ekonomisi kosullarına sahiptirler. Bu kosulda kamu kesimi onlara sahip olduğu kamusal kuruluşlar vasıtasıyla hem girdi desteği sağlamış; hem eğitici etkinlikte bulunmuş; hem de üretilen ürünleri de fiyat garantisi ile satın almaya yönelmiş ve diğer desteklemeler ile desteklemiştir. Kamu otoritesi, toplumun da büyük kısmının yaşadığı bu sektörün ürün girdisi sağlaması, döviz kazandırması ve toplumsal gıda temini gibi işlevleri nedeniyle, tarımsal destekleme politikaları ile sektördeki olumsuzlukları dolaylı olarak çözüme etkinliği ortaya konulmuştur.

Türkiye, 1978-1979 yıllarında etkisini güçlü olarak hissettiren kriz ortamının ardından serbest piyasa ekonomisine yönelirken, üretim boyutuyla kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının da azaltılması öngörülmüştür. Bu değişim sürecinde, tarım sektörüne bakıldığında, karsimizda, genel olarak söyle bir görüntü vardır: Sektör büyük ölçüde küçük üreticilerden mütesekkildir. Girdi kullanımı, üretim tekniği ve pazar sorunları tarım politikaları sayesinde akut sorunlar otaya koymamış; her ne kadar sanayi kesiminin büyüme hızının altında ise de, genelde düşük de sayılamayacak büyüme hızları ortaya koymuştur. Oysa, 1980 sonrası değişen ekonomik düzleminde, sektör yine büyük ölçüde küçük üreticilerden mütesekkildir ve artık bir yanda kamusal girdi üreten tesebbüslerin özelleştirilmesi söz konusu olurken, diğer yanda kamusal desteklemelerde de bir azalma sürecine girilmiştir. İthalatın da libere edildiği ortamda, tarımsal desteklemelerde ortaya çıkan azalma, sektörün üretim ve verimlilik boyutuyla olumsuzluklar ile karşılaşmasını doğurmuştur.

Aslında 1980-2000 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminden bahsederken, incelenen zaman içerisinde bu politikalarda bir farklılaşmanın varlığına da işaret etmek gerekir. 1980-2000 döneminde, 1980-1986 zaman aralığına spesifik olarak bakıldığında, tarımsal desteklemelerin –özellikle dissatimin desteklenmesinin öne geçtiği ortamda- 1980 öncesine göre düşük düzeyde olduğu görülür⁷⁵. Özellikle destekleme etkinlikleri içerisinde, enflasyondan arındırılmış ortalama destekleme alım 1986 yılına dek düşük düzeyde artış söz konusu olmuş iken, 1986 yılı

⁷⁴Türkiye’de tarımın görece önemliliğinde sektör vergilemesi ve bu boyutuyla tarımdan kamu kesimine kaynak transferi düşük düzeyde olmuştur. Oysa, örneğin ekonomik gelişme sürecinde Japonya ve Rusya’ya bakıldığında, bunların yanı sıra özellikle vergileme alanında tarım kesimim önemli bir gelir kaynağı (yatırımlar için finansman kaynağı) anlamına gelmiştir.(Erdogan,a.g.m.).

⁷⁵ Veriler için bkz., TUSIAD, “The Turkish Economy ‘89”, (Ankara,1989), s.28; www.tarim.gov.tr(2002).

sonrasındaki birkaç yıl itibariyle de yüksek düzeyli bir artis söz konusu olmuştur⁷⁶. İç talebin görece olarak öne çıktığı bu yıllarda tarım kesimine dönük desteklemelerin de görece artışı sadece fiyat desteğinde değil; aynı zamanda T.C.Ziraat Bankası tarafından verilen ödemelerin ve kredi faizlerinin seyirinden de izlenebilmektedir⁷⁷. Ancak destekleme etkinliklerinde görülen artis yönündeki değişim, 1993 yılı sonrasında kamu bütçe sorununun büyümesi ile birlikte azalma eğilimine girmiştir. Açık ki, bu desteklemeler sonuçta bütçe den karsılanmaktadır. Bu çerçevede 1990'li yıllarda desteklemelerde azalma ile bütçe dengesi sorununun büyümesi arasında birebir olmasa da, bir ilişkinin var olduğu da görülmektedir⁷⁸. Bu azalma, 1995 yılı ve sonrasında özellikle kamu denge sorununun daha da büyüdüğü ortamda, daha da belirginleşmiştir. Öyle ki, tarımsal destekler toplamının GSMH'ya oranı 1995 yılında % 3.9 iken, bütçe finansman sorunlarının büyüdüğü ortamda yıllar içinde sürekli azalarak 1999 yılı sonunda % 1.5'e inmiştir⁷⁹. Yine, tarım kesiminde mevcut desteklerin konsolide bütçe gelirlerine oranı ise 1995 yılında % 16.6 iken, 1999 yılı sonunda ise % 6.5'e düşmüştür⁸⁰. Diğer taraftan kamu kesiminin tarım kesimine sağladığı desteklerin tarım kesimi üretimine oranı ise 1995 yılında % 17.7 iken, bu destek oranı sonraki yıllarda hızla azalmış; 1999 yılında % 9.1'e inmiştir⁸¹.

Tarımsal tesviklerin azalması bizzat parasal değerler itibariyle de görülebilir. Örneğin, 1995 yılında verilen tüm tarım tesviklerinin parasal değeri 5.058 milyon ABD doları iken, bu miktar 1999 yılı sonunda 2.944 milyon ABD dolarına düşmüştür. Buna göre de, tarımsal destek tutarı toplamının kamu harcamalarına oranı 1995 yılında % 16.7 iken, 1996 yılında % 5.5'e, 1997 yılında % 6.5'e, 1998 yılında % 5.7'ye, 1999 yılında da % 3.8'e düşmüştür⁸². T.C.Ziraat Bankası tarafından 1989 yılı ile birlikte yem desteklerinin kaldırıldığı ortamda, diğer hayvansal desteklemelere yönelmiş olsa da, zaman içerisinde bunların etkinliği azalmıştır. Örneğin projeli hayvan desteği 1995'de 205 milyar TL iken, 1998'de 4 milyar TL'ye inmiş;

⁷⁶ Veriler için bkz., TUSIAD, "a.g.e., s.28; Tablo 6.

⁷⁷ Veriler için bkz., Tablo 6; D.I.E., "T.I.Y. 1996", s.301-307 www.tarim.gov.tr(2001); Tarımsal kredi verileri için bkz.,; D.I.E."T.I.Y. 2000", s.288-289.

⁷⁸ Bkz., Tablo 3-4-5-6.

⁷⁹ T.C.Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, www.tarim.gov.tr (13.06.2002); Tarımsal desteklemelerin T.K.B. bütçesine oranında da önemli azalmalar ortaya çıkmıştır. Öyle ki, A.B.D. doları bazında 1995'de bu oran % 17.5 iken, 1999'de % 78.8'e düşmüştür. (a.g.y.)

⁸⁰ www.tarim.gov.tr (20.10.2001)

⁸¹ www.tarim.gov.tr (13.06.2002)

⁸² www.hazine.gov.tr(20.10.2001); www.tarim.gov.tr(13.06.2002); Aslında tarımsal desteklemelerin bütçe açığını artırıcı etkisi de burada vurgulanmalıdır. Özellikle Türkiye ekonomisinde daha da geriye gidildiğinde, örneğin 1950'li yıllar tarımsal destekleme etkinlikleri ile birlikte, bütçe açıklarının da büyüdüğü, ve T.C.M.B. kaynaklarına başvurma sürecinde enflasyonist etkilerin ortaya çıktığı görülür. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Akyüz, Y., "Money And Inflation in Turkey," A.Ü.S.B.F. Yay.No:361, (Ankara,1973), s.172-174.

daha sonraki yıllarda ise verilmemistir. Yine tesvik belgeli hayvan desteği 18 trilyon TL iken,1998'de 5 trilyona inmistir⁸³. Bu verilerden görölen odur ki, 1980'li yıllarda söz konusu olan desteklemelerde azalma trendi esas olarak serbest piyasa ekonomisi geçiş etkinliği ve ihracat tesvikleri ile bağlantılı olabilse de, 1990'li yıllarda ve günümüzde yaşanan desteklemelerde azalma trendi ise artık bir tercihten ziyade kamu kesiminin bütçe dengesizliğinin büyümesine bağlı finansman sıkıntısının artması ilişkili görünmektedir.

Destekleme etkinliği kamu harcamalarını artırır. Kamu denge ve finansman sorunlarının varlığında,kamusal asli hizmetlerin finansmanında dahi zorluklarla karşılaşılırken, tarımsal desteklemelerde yaşanan azalma anlaşılabılır bir durumdur. Ancak diğer tarafta su da gerçektir: Tarımın destekleme politikaları ile desteklenmesi olgusu sadece Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı bir olgu değildir. Diğer dünya ölkeleri tarafından da dışa açık ekonomi koşulları var iken, tarımın desteklemeye konu olduğu görölr. Örneğin, pazar-fiyat desteği (destekleme alım fiyatları) diğer ölkelerle karşılaştırıldığında, 1986-1988 yılları için Türkiye'de pazar-fiyat desteğinin ağırlığı % 74 iken, Avrupa Birliği'nde (A.B.) % 85 olduğu, OECD ölkelerinde ise % 78 düzeyinde olduğu görölr. Bu dönemde A.B.D.'nin pazar-fiyat desteği ise % 47 olmuştur. 1997-1999 yıllarında ise en fazla pazar fiyat desteği veren ölkeler Türkiye görünmektedir. 1986-1988 yılları arasında ilk basta yer alan A.B.'nin pazar fiyat desteği 1997-1999 yıllarında düşüş göstererek % 60'a inerken, OECD'nin desteği de % 78'den % 68'e inmiştir. Burada A.B.D.'nin pazar-fiyat desteği % 45'e inerken, Türkiye'nin desteği bu ölkeler karşısında belirgin olarak yüksek düzeydedir⁸⁴. Diğer bir destekleme türü olan doğrudan ödemelerde 1986-1988 yılları arasında % 7 ile bu tarz desteklemelerde A.B.D. basta yer alırken, bunu A.B. % 6 ile izlemiş ve OECD ortalaması ise % 5 olmuştur. Oysa Türkiye'nin bu dönemde bu tarzda desteği bulunmamaktadır. 1997-1999 yılları arasında ise Türkiye'nin bu alanda % 1 desteği söz konusu olurken, A.B.D.'nin bu tarz desteği % 11'e yükselmiştir. OECD ortalaması ise % 4'e düşmüştür. Avrupa Birliğinin bu alandaki desteğinde de % 6'dan % 3'e varan bir azaltımı söz konusu olmuştur⁸⁵.

Destekleme türleri arasında bir diğer destekleme türü ise ekilen alan/hayvan sayısına dayalı ödeme desteğidir. Bu alanda gerçekleştirilen ödemeler, 1986-1988 yıllarına göre 1997-1999 yıllarında, A.B.D.'de % 27'den % 4'e düşmüştür. A.B. ise bu tarz desteğini % 2'den % 23'e çıkarmıştır. OECD ölkeleri itibarıyla bu tarz tarımsal destekleme 1986-1988 yılları arasında % 6 iken, 1997-1999 yılları arasında % 11'e çıkmıştır⁸⁶. Bu tarz destekleme noktasında Türkiye'nin her hangi bir desteği görölmemektedir. Oysa, dikkat edilirse, bu tarz bir destek doğrudan ekilen alan ve hayvan sayısını gözetirken, üretimi artırmak gayesine de hizmet

⁸³www.tarim.gov.tr(2001)

⁸⁴www.tarim.gov.tr(20.10.2001)

⁸⁵www.tarim.gov.tr

⁸⁶www.tarim.gov.tr

edebilmektedir. Geçmişe dayalı ödemeler şeklinde tarımsal destekler ise (bir bakıma pazar/fiyat desteğinin “üretilmiş ürüne bağlı sonradan yapılan ödemeye dönüşmüş biçimi” olarak tanımlanabilir) 1986-1988 yıllarında A.B.D. dışında hiçbir ülke grubunda (ülkede) söz konusu değil iken, 1997-1999 yılları arasında A.B.’nin bu tarz tarımsal desteği % 6’dan % 1’e inerken, OECD’nin desteği ise % 3 düzeyinde olmuştur. Dikkat çekici olan nokta A.B.D.’nin bu tarz desteğinin 1997-1999 yıllarında % 20’ye yükselmesidir. Türkiye’de ise bu yıllar arasında böyle bir destekleme söz konusu olmamıştır. Girdi kullanımına dayalı ödemelere bakıldığında, Türkiye’nin bu tür desteği 1986-1988 yılında % 26 iken, 1997-1999 döneminde % 12’ye düşmüştür. Türkiye’nin bu alanda destek payı düşerken, A.B.’nin payı 1986-1988 yılları arasında % 1 iken, % 8’e yükselmiştir. OECD’nin bu tarz desteklemede destek payı sabit kalırken, A.B.D.’nin destekleme payı ise % 16’dan % 14’e düşmüştür⁸⁷. Bu oranlardan görülen odur ki, Türkiye’nin uyguladığı girdi desteği düşük de olsa, genel olarak diğerlerine yakın olmuştur.

Öte taraftan girdi kısıtlayıcılarına dayalı ödemeler şeklindeki desteklerde 1986-1988 yılları arasında A.B.’nin ve Türkiye’nin her hangi bir desteği bulunmaz iken, 1997-1999 yılları arasında A.B.’nin bu alanda desteği % 4’e çıkmıştır. OECD ve A.B.D.’nin bu alanda destekleri % 1 dolayında kalır iken, bu tarımsal destekler 1997-1999 yıllarında OECD için % 3, A.B.D. için % 4’lük destekleme anlamına gelmiştir. Tüm çiftlik gelirlerine dayalı ödemeler ise Türkiye için geçerli olmaz iken, A.B. için bu destek 1986-1988 yılları arasında %0 olmuştur; ancak 1997-1999 yılları arasında ise bu oran % 1’e yükselmiştir. OECD ülkeleri tarım kesimine 1986-1988 yılları arasında % 1 oranında bu tarz destek sağlamış iken, 1997-1999 yılları arasında bu desteği sabit tutmuşlardır. A.B.D. ise bu dönemde bu tarz desteği % 1’den % 3’e çıkarmıştır⁸⁸. Çeşitli ödemeler tarzında desteklemeler ise hiçbir ülke/grup tarafından uygulanmamıştır. Burada dikkati çeken temel nokta, tarım sektörünün istisnasız ülkeler/bölgeler tarafından desteklemeye konu olduğu ve fakat ülkelerin kosullarına bağlı olarak değişmekte olduğudur. Desteklemelerde Türkiye açısından dikkat çeken nokta ise Türkiye’nin 1997-1999 yılları arasında tarım kesiminde pazar fiyat desteği alanında desteğini diğerlerine göre arttırdığıdır. Oysa bu dönemde diğer ülkelerin bu tarz desteği azaltmaları söz konusu olmuştur.

Aslında ülkelere göre destekleme türlerinde görülen bu farklılaşmalar üretimi uyarmak ile ilgili olabildiği gibi, aynı zamanda ülkelerin spesifik konumları ile de ilgili görünmektedir. Örneğin, kendisini pazar desteği şeklinde ortaya koyan desteklemeler pazarın gelişmediği ortamda, pazar (fiyat) desteği anlamlı hale gelmektedir. Oysa tarımsal pazarların geliştiği ekonomilerde ise pazar/fiyat desteği yerine üretime dönük desteklerin yüksekliği hem verimliliği olumlu etkileyebilmekte; hem de ülke spesifik kosullarına uyabilmektedir. Bu noktada, Türkiye kosulları

⁸⁷ www.tarim.gov.tr

⁸⁸ Veriler için bkz., www.tarim.gov.tr(10.05.2002)

düşünüldüğünde, uygulanan pazara dönük desteklemenin (fiyat desteği) daha ziyade ülke koşulları ile ilişkili olduğu söylenebilir. Zaten diğer ülkelerde de pazar desteğinin olmadığı söylenemez. Örneğin 1997-1999 yılları arasında bu tarz desteklemelerin toplam desteklemelere oranı, Avrupa Birliği'nde %60 iken, A.B.D.'de ise %45'dir. Ancak burada Türkiye açısından sorun, verimlilik sorununun da var olduğu çerçevede, zaman içerisinde fiyat desteği dışında diğer desteklemelerin zenginleştirilmesi gereğidir. Oysa, mevcut konuyla Türkiye için destekleme politikasında temel sorun desteklemelerde çeşitlendirmenin var olup olmaması değil; bizzat desteklemelerde yaşanan azalma trendinin varlığıdır. Çünkü, 1980'li yıllarda tarımın görece önemliliğinin azaldığı ortamda dissatim tesvikleri öne geçerken, 1990'li yılların ortalarına doğru bütçe denge ve dengenin finansmanı sorunlarının ağırlaştığı görülür. Öyle ki bütçe açığının bütçe gelirine oranı 1980 yılında %16.8 iken, sonraki bir kaç yılda düşmesinin ardından yükselmiş eğilimine girmiş ve 2000 yılında ise %38.4 olmuştur⁸⁹.

2.2. Dış Açılma Sürecinin Tarım Kesimine Dönük Etkileri

Türkiye, 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan süreçte ekonomisini işe dönük bir yapıdan dışa dönük bir yapıya yönelmiştir. Bu dışa açılma sürecinde zaman içerisinde bir yanda A.B. ile Gümrük Birliği anlaşması ile başlayan süreçte ve diğer yanda GATT-Uruguay Roundu sürecinde sadece sanayide değil; aynı zamanda tarımda da serbest ticarete doğru kademeli bir yöneliş ortaya çıkmıştır.⁹⁰ Bu değişim büyük ölçüde tarım sektörünün 1980 öncesinde var olan ve devam eden yapısal sorunlarının varlığında ve bu sorunların çözülmediği ortamda ve de desteklemelerin azaltıldığı durumda dışa açılmayı anlatmıştır. Doğaldır ki, bir sektörün rekabete açılabilmesi için onun rekabetçi "kabiliyete" sahip olabilmesi gerekir. Bu noktada sektörün üretim esnekliğinin varlığı ve düzeyi anahtar rol oynar. Oysa tarım sektöründe –hele küçük üreticilerin üretim kesimine hakim olduğu bir durumda- arz esnekliği düşüktür. Üretim kararları gecikmeli verilmek durumunda, bu nedenle rekabet analizinde, tarım kesimini sanayi kesimi ile aynı düzlemde değerlendirmek doğru olmasa gerektir. Yoksa açıktır ki, arz esnekliklerinin mevcut olduğu sanayi kesimi ve diğer sektörlerde sürekli koruma hali, sonuçta hantal bir üretim kesimini doğurur ve tüketiciler açısından refah kaybı ortaya çıkarır*.

Türkiye'de dış rekabete karşı tarım kesiminde koruma desteği, 1980 sonrasında ithalatta liberasyona gidilmekle birlikte, bitkisel üretimde bazı ürünlerde, hayvansal ürünlere göre özellikle bitkisel ürünlerde yüksek düzeyde devam etmiştir. Bu durumu aslında dönemin koşulları

⁸⁹Veriler için bkz.,Tablo 3-4;Ayrıca bkz.,Kazgan.G.,”Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi”, Altın Yayınevi, (İstanbul,1999),s.224-229.

⁹⁰ Kazgan,a.g.e.,s.338.

* Burada su da düşünülebilir. Kamu finansman imkanlarının varlığında, sektörde dışa koruma azaltılabilir. Bu sayede hem ithalatın eğitici etkisi ortaya çıkar ve hem de sektörün kolların dışa koruma yerine tarımsal desteklemeler ile gerçekleştirilebilir.

düşünüldüğünde normal karşılamak gerekir. Çünkü ilgili dönem aralığı tarımsal ürün fiyatlarında dünya piyasalarında ciddi olumsuzlukların yaşandığı yıllardır. Bir çok ülke gerçekleştirdiği tarımsal ürün ihracatında dumpingli fiyatlar önerirken, tarımsal ürün fiyatları nerede ise 1930 dünya bunalımı sırasındaki fiyatlara yaklaşılmıştır⁹¹. Bu dönemde küçük işletme yapısının Türkiye'deki kadar dominant olmadığı, ölçek ekonomisinden yararlanan tarımsal işletmelerin dikkate değer ağırlıklara sahip olduğu ülkelerde dahi, tarım kesiminin korumaya ve kamu desteklerine mazhar olduğu görülmüştür. Dünya örneklerinde de tarım kesiminin -her ne kadar dönemden döneme dünya ekonomisinin koşullarının ve ekonomilerin koşullarına göre farklılaşma görülse de-desteklendiği/korunduğu görülmektedir. Örneğin 1980'li yıllarda AET'de "Ortak Tarım Politikası" uyarınca tarım kesiminin ihracatında yüksek oranda teşvik (sübvansiyon) uygulanmıştır⁹². Daha önce bir tarım ürün ithalatçisi olan AT ülkeleri, ekonomik refahlarını ve dolayısıyla üretim sektörlerini koruyabilmek ve dünya pazarlarında payını artırabilmek için uyguladığı tarımsal destekleme politikaları sonucunda tarım ürünü ihracatçisi konumuna gelmiştir. Süreç içerisinde, bu ülkelerde özellikle 1980'lerin sonuna doğru tarımsal ürün stokları artmıştır. Öyle ki, 1988 Eylül sonu itibarıyla AT ülkelerinin "Kamusal Müdahale" depolarında 12.5 milyon ton tarımsal ürün stoku vardır⁹³. Diğer taraftan A.B.D. ise bu yıllarda (1980'lerin sonları) ihraç ürünlerine rekabet gücü kazandırabilmek için AET'yi politikasından vazgeçiremeyince, kendisi de yüksek oranlı teşvik vermeye başlamıştır⁹⁴. Böylesi bir ortamda, tarım kesiminin desteklenmemesinin sektörün tasfiyesi anlamına gelebileceği ve bunun da üretim ve işsizliği ciddi ölçüde olumsuz etkileyeceği açıktır. Sonuçta da sektör desteklenmek mecburiyetinde olmuştur.

Türkiye'de görülen odur ki, koruma etkinliği zaman içerisinde farklı trendler sergilemiştir. Örneğin, çiftçilik-hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık olmak üzere genel olarak tarım sektöründe nominal sübvansiyon oranları 1983 yılında %13.04 iken, 1984 yılında %9.43'e, 1986 yılında %4.84'e düşmüştür. 1988 yılında %16.44'e yükselen nominal sübvansiyon oranı, 1989 yılında %6.79'a, 1990 yılında ise %4.37'ye düşmüştür⁹⁵. Spesifik olarak hayvancılık sektörüne dönük sübvansiyon oranı ise 1983 yılında %5.836 iken, zaman içerisinde sürekli düşüş göstererek (1984:%5.433;1986:%4.572; 1988:%4.460) 1990 yılında %2.418'e inmiştir. Oysa çiftçilik alt sektöründe

⁹¹Drucker,P.F."Yeni Gerçekler", T.I.B. Yay.,No:315, (Ankara,1996), s.120).Ayrıca bkz.,Kazgan, G., "Ekonomide Disa Açık Büyüme", Altın Kitaplar Yayınevi, (İstanbul,1985),s.440-441.

⁹²Kazgan,a.g.e.,s.440.

⁹³T.O.B.B., "İktisadi Rapor 1989", s.61; Bu yıllarda (1988 Eylül sonunda) dünya stokları, 171 milyon tonu A.B.D.'de ve 2.5 milyon tonu AT ülkelerinde olmak üzere 450 milyon ton düzeyinde olmuştur.(a.g.e.)

⁹⁴ Kazgan,a.g.e.

⁹⁵Togan,Subidey, "1980'li Yıllarda Türk Dis Ticaret Rejimi ve Dis Ticaretin Liberizasyonu", Türk Eximbank Araştırma Dizisi,(Ankara,1993),s.165.

sübvansiyon oranı 1983 yılında %3.669 iken, 1984 yılında %4.108'e çıkmış; 1986'da %2.991'e inmiş; 1988'de %21.191'e yükselmıştır. 1990'da ise %3.830 olmuştur⁹⁶. Bu durum kendisini işlenmiş gıda ürünlerindeki sübvansiyonlar itibarıyla da göstermiştir. İşlenmiş gıda da nominal sübvansiyon oranı 1983 yılında %33.33 iken, 1984'de %22.75'e inmiş; 1990 yılında da %13.88 olmuştur⁹⁷. Hayvancılık alt-kesiminde ihracat sübvansiyon oranları ise 1983 yılında %14.357 iken, 1990 yılında %3.681'e düşmüştür. Oysa çiftçilik ürünlerinde ihracat sübvansiyon oranı 1983 yılında %12.190 iken, 1990 yılında %5.094'e düşmüştür⁹⁸.

Her iki sektör karşılaştırıldığında, hayvancılık sektörünün çiftçilik sektörüne göre zaman içerisinde daha az sübvansiyonlardan daha az yararlandığı görülmektedir. Öyle ki, çiftçilik alt sektöründe nominal koruma oranı 1983 yılında %25.05 iken, 1988 yılında %53'e yükselmiş; 1991 yılında da %22.45 olmuştur. Oysa hayvancılık alt sektöründe 1983 yılında %21.66 olan nominal koruma oranı 1991 yılında %13.91'e düşmüştür⁹⁹. Efektif koruma ise 1983'den 1991'e çiftçilik sektöründe %22.35'den %28.92'ye dikkate değer bir artış göstermiş iken (1988'de %59.98'a yükseltilmiştir); hayvancılık alt kesimi efektif koruma oranı ise 1983'deki %13.91 düzeyinde iken, 1988'de %7.32 gibi oldukça düşük bir düzeye inmiş; fakat 1991 yılında ise %16.13'e yükseltilmiştir¹⁰⁰. Mezbaha ürünlerinde ise tüketici açısından önem taşıyan nominal koruma oranları 1984'de %79.1 iken, 1988'de %43.6'ya düşürülmüştür¹⁰¹. Üretici açısından önem taşıyan efektif koruma ise 1983 yılında %364.66 iken, 1991 yılında %40.85'e düşmüştür. İhracat sübvansiyonları ise %39.113 iken, 1990 yılında %15.701'e inmiştir¹⁰².

Koruma oranlarının düşürülmesinin sonucunda ise, zaman içerisinde canlı hayvan ithalatının da artması söz konusu olmuştur. Öyle ki, 1978-1980 zaman aralığında canlı hayvan ithalatı toplam ithalat içerisinde %0.070 paya sahip iken, 1987-1989 yılları arasında ise %0.361'e yükselmiştir. Bu durum hayvansal ürünler itibarıyla da geçerli olmuştur. Bu olumsuzluk özellikle süttozu ve et ürünlerinde iyice belirginleşmiştir. Gelişmiş ekonomilerden yüksek sübvansiyonlu süttozu ve et ürünleri, zaten küçük işletme yapısının doğurduğu yapısal sorunların varlığında ve tarımsal desteklemeler de azalırken, alt-sektörün olumsuz gelişmesinde önemli bir etken olarak yer almıştır¹⁰³. Öyle ki, etler ve yan ürünleri ithalatının toplam ithalattaki payı

⁹⁶ Togan, a.g.e., s.156, (Tablo 43).

⁹⁷ Togan, a.g.e., s.165; 1990 yılı itibarıyla Efektif sübvansiyon oranları ise çiftçilik alt kesiminde %21.2 iken, hayvancılık kesiminde %28.7, ormancılık alt kesiminde %12.4, balıkçılık alt kesiminde ise %72 olmuştur. (Togan, a.g.e.)

⁹⁸ Togan, a.g.e., s.159, (Tablo 45).

⁹⁹ Togan, a.g.e., s.229, (Tablo 229).

¹⁰⁰ Togan, a.g.e., s.229, (Tablo 2).

¹⁰¹ T.O.B.B., "İktisadi Rapor, 1990", (Ankara, 1990), s.99.

¹⁰² Togan, a.g.e., s.229/159, (Tablo 1/45)

¹⁰³ Kazgan, (1999), a.g.e., s.163; Benzer gelişmenin bitkisel ürünler üretiminde de geçerli olduğu görülür. (Kazgan, a.g.e., s.164, Tablo 149).

1978-1980 aralığında %0.000 iken, 1987-1989 aralığında %0.112'ye yükselmıştır. Süt ve yumurta ithalati ise 1978-1980 zaman aralığında %0.001 iken, 1987-1989 zaman aralığında %0.067'ye yükselmıştır¹⁰⁴. Tüm bu gelişmelerin sonucunda ise tarımsal hammaddeler ithalatının yıllık büyüme hızı 1970-1979 zaman aralığında %9.39 iken, 1980-1989 yılları arasında %22.13'e yükselmıştır. Bu mal grubunun toplam ithalat içindeki payı ise 1978-1980 zaman aralığında %1.694 iken, 1987-1989 zaman aralığında %5.28'e çıkmış; 1999'da da %8 düzeyine yükselmıştır¹⁰⁵. Bu verilerden de görüldüğü üzere, Türkiye 1980 sonrasında dışa açılırken, hayvancılık alt-kesiminde koruma azaltılmıştır. Oysa bu dönemde dünya hayvan ürünleri arzı yüksektir ve dolayısıyla görece olarak düşük dünya fiyatları karşısından ithalati artırmıştır. Bu ise sonuçta, -desteklemelerin de azaldığı ortamda-sektörün olumsuz bir gelişme trendi sergilemesini doğurmıştır.

Sonuç

Gelişmekte olan bir ekonomi için tarım sektörünün GSMH'ya katkısının zaman içerisinde düşmesini ve bu noktada diğer sektörlerle göre büyüme hızının düşük düzeylerde gerçekleşmesini beklemek gerekir. Ancak 1980-2000 döneminde, özellikle 1990'lı yıllarda sektör büyüme hızının, sanayiye göre düşük olması bir yana, 1980 öncesi tarım sektörünün araç sektörü olduğu döneme göre de düşük düzeyde gerçekleşmesi söz konusu olmuş ve bazı yıllarda dikkate değer bir biçimde negatif bir seyir izlemiştir. Sektör genelinde kendisini büyük ölçüde üretim verileri ve verimlilik itibarıyla ortaya koyan olumsuzlukların nedenlerinin esas olarak yapısal faktörler, dışa açılma ile korumanın azaltılması ve tarımsal desteklemelerde yaşanan azalma etrafında toplandığı görülmektedir.

Tarım sektöründe bitkisel ve hayvansal üretimin gelişiminin incelenmesinden görülen odur ki, 1980-2000 döneminde sektörde uzun vadeli süreçte ortaya çıkan olumsuz seyir ve bu olumsuz seyrin etkileyenleri, bitkisel üretim ve hayvansal üretim sektörlerinde kısmen de olsa farklılaşma göstermiştir. Bu zaman aralığında bizzat çiftçilik alt sektöründe yaşanan sorunların nedenleri esas olarak yapısal sorunların (küçük işletme yapısından doğan küçük ölçek ekonomisinin yarattığı girdi, üretim-pazarlama sorunları) varlığında, tarımsal desteklemelerin azaltılması olmuştur. Bu alt sektör için dışa karşı korumanın bu dönemde büyük ölçüde devam ettiği görülmüştür. Ancak, aynı seyi tarımsal desteklemeler için ve özellikle -kamusal girdi kuruluşlarının özelleştirildiği ortamda, her ne kadar sübvansiyon desteği verilmişse de- girdi destekleri için söylemek mümkün değildir. 1980-2000 döneminde tarım kesiminde hayvancılık sektörü ise çiftçilik alt sektörüne göre daha fazla sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuzluk kendisini verimlilik düşüklüğü bir yana, bizzat üretim değerlerinde düşüş itibarıyla ortaya koymuştur. Alt-sektörde yaşanan sorunların nedenleri bitkisel üretim sektöründe olduğu gibi yapısal faktörlere ve yapısal faktörlerin varlığında

¹⁰⁴Togan, a.g.e., s.221, (Tablo 28); www.tarim.gov.tr (2002).

¹⁰⁵Togan, a.g.e., s.219, (Tablo 27).

tarımsal desteklemelerin azaltılmasına bağlı olmakla birlikte, ayrıca bu sektöre özgü olarak belirgin bir biçimde dış koruma etkinliğinin azaltılması ve dolayısıyla ithalat artışı da önemli bir faktör olarak yer almıştır.

Sonuç olarak, tarım sektöründe üretim esnekliği, doğa koşullarına bağlılık gibi özel koşullar ve dünya örnekleri düşünülürken, sektöre dönük desteklemelerin var olması ve fakat çeşitlendirilerek sürmesi gerektiği söylenebilir. Ancak bunlarla birlikte, diğer tarafta, şu da bir gerçektir: Hangi üretim alanında olursa olsun, bir sektörün sağlamlığının ve işleyişinin koşulu onun yapısal sorunlarının olmaması, var ise de çözülmesidir. Bu noktada denilebilir ki, her ne kadar destekleme etkinliği ve dış karşı koruma tarım kesiminin yaşadığı gelişmede sorun kaynağı olarak göz önüne alınması gereken faktörler olmakla birlikte, yapısal sorunların çözülmesi sektörde görülen gelişme sorunlarının çözümünde esas önemlilğe sahiptir. Çünkü yapısal sorunların çözülmesi sektörü güçlendirirken, sektörün rekabet kabiliyetini de artıracaktır. Sektörün içe dönük yapısı düşünülürken, bu durum daha da önem taşımaktadır. Bu noktada ise özellikle küçük ölçek ekonomisinin olumsuzluklarını da giderici olabileceği cihetle kooperatifleşme v.b. sektör içi organizasyonel etkinliklerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi –sektörün kendi dinamiklerinin geliştirilmesi- bir yöntem olarak düşünülebilir.

Tablo 1
1960-1999 Yıllarında Tarım Kesiminde Temel Verilerin Gelişim Trendleri
(1960-1999, Hektar ve Kg/Da)

KALEMLER	1960	1970	1980	1985(1)	1991	1992	1995	1997	1998	1999	
Bugday Verim	109	116	183	191	212	201	192	200	223	194	
Bugday Üret. (binhektar)	8.450	10.00	16.500	17.000	20.400	19.300	21.00	18.650	21.000	18.000	
Apa Verim	130	126	189	200	226	201	213	222	240	215	
Apa Üret. (bin hektar)	3.750	3.250	5.300	6.500	7.800	6.900	7.500	8.200	9.000	7.700	
Mısır Verim	156	161	213	273	421	424	369	382	418	444	
Mısır Üret.(binhektar)	1.090	1.040	1.240	1.900	2.180	2.225	1.900	2.080	2.300	2.297	
Seker Pancarı Verim	2160	3435	2.512	3.144	3.856	3.778	3.577	3.921	4.260	4.260	
S.Panca Üretim (bin ton)	4.385	6.948	6.766	9.830	15.474	15.126	11.171	18.401	22.283	16.854	
K.Fasulye	130	139	145	146	120	119	132	134	137	137	
Ayçiçeği Verim	82	104	130	126	141	155	154	161	147	160	
Ayçiçeği Üretim (bin ton)	123	375	750	800	800	950	900	900	860	950	
Kuru Sogan Verim	701	971	1.371	1.467	1.786	1.861	1.993	2.000	2.162	2.217	
Patates Verim	875	1.336	1.639	1.684	2.295	2.359	2.375	2.417	2.586	2.730	
Pamuk Üretim(bin ton)	176		500	518	559	574	837	832	882	899	
Çay(2) (bin ton)	47	153	476	624	683	724	524	752	979	1.096	
Tütün (bin ton)	132	138	228	172	241	334	210	286	251	251	
Et Üretimi (bin ton)		190	204	310	467	449	415	517	533	511	
Hayvan Sayısı	77.250	73.031	87.067	72.431(4)	65.180	63.746	56.268	51.026	49.771	50.242	
Su Ürünleri (bin ton)	102(3)	102(3)	392	525(5)	290	366	557	362	414	510	
Traktör (bin adet)	42	106	459	584	704	726	777	875	903	925	
Harman Makine	2,5	41(3)	92,8	118,0	132,2	132,5	141,9	132,2	134,8	137,4	
Kultivatör	20.088	62.894(3)	147.436	217.827	283.996	293.206	329	369	384	396	
GübreliArazi (bin hektar)	130	6.699(3)	11.858	15.159	17.510	18.140	18.494	18.472	18.387	18.177	
Zirai Kredi/GSMH	4,0	7,2	0,68	0,83	0,47	0,49	0,74	1,62	2,15	1,87	
İslenen Arazi (bin hektar)	Ekilen	15.305	15.591	16.372	17.908	18.776	18.811	18.464	18.605	18.751	18.448
	Nadas	7.959	8.705	8.188	6.025	5.203	5.089	5.124	4.917	4.905	4.900
	Toplam	23.264	24.296	24.560	23.933	23.979	23.900	23.588	23.522	23.656	23.348
Başlar (bin hektar)	782	845	820	625	586	576	565	545	541	530	
Sebze(bin hektar)	416**	448	596	662	652	663	785	775	783	790	
Zeytinlik(bin hektar)	548	731	813	821	877	871	556	658	600	600	
Meyvelik(bin hektar)	730	1.019	1.386	1.489	1.560	1.565	1.340	1.364	1.389	1.404	
Ormanlar(bin hektar)	10.584	18.273	20.199	20.199	20.199	20.199	20.199	20.703	20.703	20.703	
Ekim Alan Dağılımı %	Tahıl	76.1	69.5	54.1	57.9	58.3	58.3	58.6	59.4	59.5	59.3
	Baklagil	3.4	3.1	3.0	6.0	9.0	8.7	7.9	7.4	7.1	6.7
	Sinai	6.2	6.3	5.0	5.3	5.6	6.1	5.9	6.7	7.0	6.6
	Yağlı	1.7	2.8	2.7	3.4	3.1	3.2	3.0	2.9	3.0	3.0
Yumru	1.2	1.3	1.1	1.3	1.3	1.2	1.5	1.4	1.4	1.5	

Kaynak : D.I.E., "T.I.Y.1983", s.217/219/222/223//226/234; "T.I.Y.1989", s.191-197/208/210; D.I.E., "Tarımsal Yapı 1997", s.2-3; "T.I.Y."1994", s..312/314-321/324362-363; "T.I.Y.1996", s.300-314; "T.I.Y.1999", s.2-3; T.I.Y.2000", s.272-288/653; TOBB, İktisadi Rapor 1975", (Ankara,1975), s.21/89//10/104/107/ 116/121/122; D.P.T."Kalkınan Türkiye", s.3/43-45-48; Varlier, a.g.e., s.131/139 ve Tablo VI-4; www.tarim.gov.tr.,2001;*1960 verisi 1960,1961,1962 ortalamasıdır. 1970 verisi,1973-1974-1975 ortalama verisidir. **1969 verisidir.(Verimlilik verileri 1984 yılı itibarıyla olup, diğer veriler 1985 yılı verisidir. (2)1960 yılı 1963 verisidir.(3)1975 verisidir.(4)1980 ile birlikte yıl içinde verilen kredinin GSMH'ya oranıdır.(5)1986 verisi.

Tablo 2
1980-2000 Döneminde Sektörler İtibariyle Gayri Safi Milli Hasılanın Gelişimi
(1987 Yılı Üretici Fiyatları ile % Olarak)

Yıllar	Tarım/ GSMH	Tarım Kesimi Büyüme Hızı	Çiftçilik - Hayvancılık Büyüme Hızı	Ormançılık Alt-Kesimi Büyüme Hızı	Balıkçılık Alt- Kesimi Büyüme Hızı	GSMH Büyüme Hızı	Sanayi/ GSMH
1980	24.2	0.1	-0.1	4.2	8.2	-2.8	20.5
1981	22.6	0.4	0.2	4.9	7.7*	4.8	21.5
1982	22.7	6.3	4.6	9.8	7.3	3.1	21.9
1983	21.6	(0.7)	(1.7)	8.4	7.1	4.2	22.4
1984	20.3	3.6	3.8	0.0	12.0	7.1	23.1
1985	19.4	2.5	2.6	0.0	-11.0	4.3	23.6
1986	18.8	7.2	6.9	14	12.5	6.8	25.0
1987	17.2	7.9	8.1	-0.4	3.0	9.8	24.9
1988	17.0	7.9	8.0	-0.7	26.6	1.5	25.1
1989	16.6	(7.4)	(7.8)	(1.1)	(4.0)	1.6	25.9
1990	16.3	7.1	8.5	(6.7)	(12.6)	9.4	26.5
1991	16.1	(1.2)	(0.8)	(6.2)	(9.6)	0.3	26.5
1992	15.8	3.7	(0.3)	25.8	6.5	6.4	26.5
1993	14.5	(0.8)	(0.9)	2.6	0.6	8.1	27.0
1994	15.7	(0.7)	(0.9)	2.6	0.5	(6.1)	27.0
1995	14.8	2.0	1.7	10.6	(6.6)	8.0	28.0
1996	14.4	4.4	5.1	(4.8)	(0.5)	7.1	28.0
1997	13.0	(2.3)	(2.1)	(7.9)	(0.8)	8.3	28.6
1998	13.6	8.4	(8.6)	(0.6)	18.5	3.9	28.1
1999	13.7	(5.0)	(5.1)	(4.2)	(1.0)	(6.4)	28.4
2000	13.5	4.1	4.2	3.1	1.7	6.1	28.3

Kaynak : D.I.E., "T.I.Y.1981", (Ankara,1982),s.432; "T.I.Y.1996",s.613-614; "T.I.Y. 1989", s.424; T.I.Y.2000",s.507/559/653-654/658-658; "Haziran 1993'de Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar", (Ankara,1993) s.16-26;"Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, Mayıs-Haziran 1996", (Ankara,1996), s.5-6;D.I.E., "Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar Mayıs-Haziran 2001", (Ankara,2001),s.10; Kamu-İs, "Türk Çalışma Hayatı ve Ekonomisi İle İlgili Tablolar", (Ankara,1999), s.65/67/77-78; TUSIAD, "84 Yılına Giren Türk Ekonomisi", (İstanbul,1984),s.10; İktisat Dergisi, (I.F.M.C.), Ocak 1982, Sayı:206,s.11; T.O.B.B., "İktisadi Rapor 1990", (Ankara,1990),s.7; S.Özmuca, "Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması", I.T.O. Yay.No:1987-1, (İstanbul,1987), s.123; www.hazine.gov.tr; www.dpt.gov.tr; (1981 ve 1983 yılları tarım kesimi büyüme oranları 1968 fiyatları iledir).

Tablo 3
Genel Bütçe İtibariyle Kamu Kesimi Harcamalarının Dağılımı (1980-1987)
(Cari Fiyatlarla, Milyar TL ve % Olarak)

Bütçe Kalemleri	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
B. Açıgı/ Bütçe Geliri	16,9	6,7	9,2	10,8	36,5	0,6	18,3	30,2
Bütçe Geliri/GSMH	21,6	22,3	17,8	20,0	15,3	16,1	17,2	18,2
Bütçe Harcaması/GSMH	25,2	23,9	19,0	22,6	20,4	18,9	20,1	21,9
Bütçe Açıgı/GSMH	3,6	1,6	1,2	2,6	5,1	2,8	2,9	3,7
Vergi Geliri/Kamu Geliri	82,2	85,5	90,3	84,0	84,5	84,8	88,4	89,7
Vergi Yüğü/GSMH	16,9	18,2	14,9	16,8	12,9	13,9	15,2	15,5
İç borç Faizi/Toplam Gelir	-	2,3	2,4	1,4	1,2	5,5	9,6	12,4
Dis borç Faizi/Toplam Gelir	-	2,6	3,7	5,6	9,4	9,5	10,1	9,5
Cari Harc./T.K.H.	40,7	34,6	33,0	40,9	39,3	34,8	37,4	35,8
Yatırım Harc./T.K.H.	18,3	48,3	38,6	42,6	42,8	16,6	19,8	18,0
Transfer Harc./T.K.H.	41,0	17,1	28,4	16,5	17,9	48,6	42,8	46,2

Kaynak : D.I.E., "T.I.Y.1983",s.411, "T.I.Y.1989",s.347410/"T.I.Y. 1991",s.573;"The Turkish Economy '89",s.24;I.T.O."Ekonomik Rapor", (İstanbul,1989),S.97;D.P.T., "Temel Ekonomik Göstergeler", (Mayıs,1991,Ankara),s.70; TUSIAD, "The Turkish Economy '88",s.20; "1989 Yılına Giren Türk Ekonomisi", (İstanbul,1989),s.32-34; I.T.O."Economic Report 197 May", (İstanbul,1987), s.43-49; H.D.T.M., "Baslıca Ekonomik Göstergeler", Subat,1991", (Ankara,1991),s.69/81/95;TOBB, "Planlı dönemde Türkiye Ekonomisi", (Ankara,1990),s.112-114;Korum.a.g.e.,s.38T.K.H.Toplam Kamu Harcaması).

Tablo 4
1988-2000 Zaman aralığında Konsolide Bütçe Gelir-Harcama ve Açıklarının
Gelişimi (Carî Fiyatlarla, Milyar TL ve Yüzde Olarak)

A-ORANLAR	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
K.Bütçe Geliri/G.S.M.H	13,1	13,3	14,1	15,7	15,8	17,6	19,2	17,7	18,0	19,4	21,7	23,9	25,6
K.Bütçe Harc./GSMH	16,0	16,5	17,3	20,5	20,1	24,3	23,1	21,8	26,3	27,0	28,8	35,5	35,3
K.Bütçe Açığı/GSMH	-2,9	-3,2	-3,0	-4,8	-4,3	-6,7	3,9	4,0	8,3	7,6	7,1	11,6	9,7
K.B.Açığı/Bütçe Geliri	21,9	23,9	21,1	32,0	27,2	38,0	20,1	22,9	46,3	39,6	32,9	48,6	38,4
Vergi/GSMH	11,5	11,9	11,4	12,4	12,8	13,2	15,1	13,8	15,0	16,2	17,2	18,9	20,1
Yatırım Harc./i/GSMH	2,7	2,5	2,5	3,0	2,6	2,7	1,3	1,2	1,6	2,0	1,7	1,8	1,9
Transfer Harc./i/GSMH	7,8	7,0	6,3	8,2	7,1	11,4	12,3	12,4	16,2	15,6	17,5	22,1	23,1
Carî Harcamalar/T.H.	34	34	43	46	51	42	41,1	37,7	32,6	34,8	33,4	32,7	29,2
Transfer Harcaması/T.H.	48	50	42	40	35	47	53,3	57,0	61,4	57,4	60,8	62,3	65,5

Kaynak:D.I.E., "Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar", Mayıs-Haziran, 1996, (Eylül,1996,Ankara),s.181/183-186;"T.I.Y.2000",s.617/640-643; T.C.M.B., 2000,Yıllık Rapor", s.188-191(Tablo 28-31); www.hazine.gov.tr;www.maliye.gov.t(2001); H.D.T.M., "1980-1992 Yılları Hazine Dis Ticaret Müstesarlığı Göstergeleri", H.D.T.M., Ankara.T.C.Maliye ve Gümrük Bakanlığı, "1992 Yıllık Ekonomik Rapor", (1993, Ankara), s.57; T.C. Başbakanlık, Dis Ticaret Müstesarlığı, "1995 Temmuz, Baslıca Ekonomik Göstergeler",s.86.;TUSIAD,"1995 Yılına Giren Türk Ekonomisi", (İstanbul, 1995),s.35-38; I.S.O.,"1996 Yılı Basında Türkiye Ekonomisi", (İstanbul,1996),s.66-67.

Tablo 5
T.C.Ziraat Bankası Tarafından Verilen Destekleme Ödemeleri ve Faiz Oranlarının
Gelişimi (1986-1999,Milyon TL)

A-Subvans.	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	30.11.1999
Gübre	86.644	346.980	449.561	737.481	1.219.860	1.637.088	2.264.154	3.310.939	5.148.738	10.635.908	44.641.509	83.635.000	142.095.936	92.083.106
Tohum	0	6.846	9.586	9.337	11.311	11.476	21.174	32.435	57.475	64.263	188.556	768.000	1.660.579	1.339.610
Süt	0	17.794	20.871	44.394	106.216	115.508	156.306	102.728	259.753	1.969.452	4.780.156	6.425.000	8.535.402	10.447.430
İlaç	0	8.990	8.045	12.215	73.502	77.718	143.638	111.096	178.121	1.137.373	2.548.538	3.789.000	8.878.455	10.329.970
Proje/İ Hayvan	11	6.614	12.046	18.627	55.480	95.213	154.997	99.201	452.627	205.479	45.729	59.000	3.239	0
Sunî T.oh.	0	12	17	18	23	26	32	15	5	3	32	0	0	0
İthal Damızlık	0	779	2.256	1.687	2.397	5.275	17.954	1.597	55.309	214.981	40.000	1.938.000	712.369	210.546
Yem	62.183	115.048	206.238	135.417	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Et	0	0	0	0	24.138	31.858	0	0	83.946	145.748	18	12.000	0	0
Tesvik Bel.Hay.	0	0	0	0	0	0	37.851	9.075	21.834	17.983	31.908	37.000	2.129	4.377
TOPLAM	148.838	503.063	708.620	959.176	1.492.927	1.974.162	2.796.107	3.667.086	6.257.808	14.391.190	52.276.447	96.663.000	161.888.109	114.415.039
BitkiselKredi Faizi(%)	V. Y.	V. Y.	46.5	46.5	46.5	46.5	46.5	46.5	50	50	70	65	65*	
Hayvansal Kredi Faizi	-	-	22	38.5	38.5	38.5	38.5	38.5	43	43	59	54	54*	
TEFE %	29.6	32.0	60.8	65.0	49.6	55.4	62.0	58.3	121	88.5	74.6	81	70.2	53.1*

Kaynak: www.tarim.gov.tr(2001/2002); 1995'de et tesviki yoktur.Ödeme1994'e aittir. (*Yıllık değerlerdir. 200 yılı enflasyonu % 35 iken, bitkisel ve hayvansal kesim kredi faizi % 38.5 olarak belirlenmiştir.

Tablo 6
Tarımsal Ürün Ortalama Destekleme Alım Fiyatlarında Değişme
(1980-2000 ; Nominal Yüzde Olarak)

Ünsür/Yıl	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Buğday (1)	102,8	83,1	23,0	26,1	61,4	33,5	26,6	22,4	98,1	53,7	49,9	53,3	59,4	91,6	110,4	197,2	59,0	60,6	50,9	27,5	
Pamuk (2)	93,6	27,1	22,6	67,2	48,4	29,2	23,4	109,7	86,4	38,6	56,7	53,2	60,7	100,0	124,7	68,5	97,5	39,3	17,9	65,2	
Tütün (3)	83,4	23,5	53,1	33,6	33,9	42,2	43,8	86,7	62,3	63,5	41,0	57,3	26,8	62,8	90,2	86,8	104,5	80,0	55,5	-	
Çay (4)	91,0	48,0	34,1	31,8	39,3	38,6	26,4	24,3	58,1	59,1	58,4	136,6	45,3	76,5	100,0	108,3	110,0	64,0	43,9	37,7	
S. Pancarı (5)	118,3	48,4	28,3	15,3	32,4	55,6	22,1	33,3	85,4	69,3	53,5	62,8	51,7	91,1	166,5	73,6	153,4	50,0	69,2	-	
Ayçiçeği	150,0	33,3	37,5	10,9	80,3	29,3	18,3	27,8	80,6	29,0	74,0	63,1	60,0	138,2	88,9	110,9	84,4	69,2	18,2	26,9	
Fındık(6)	189,6	14,2	20,7	12,4	49,9	167,1	2,4	73,1	36,2	24,3	62,8	66,7	57,8	296,4	45,3	152,1	108,5	68,8	51,1	7,8	
O.T.D.F.D.	118,3	39,7	31,3	28,2	49,4	56,5	23,3	53,9	72,4	48,2	56,6	70,4	51,7	135,4	103,2	113,9	102,5	61,7	43,8	23,6	
TEFE %	107,2	36,7	27,0	30,5	50,3	43,2	29,6	32,0	65,0	49,6	55,4	62,0	58,3	121	88,5	74,6	81	70,2	53,1	32,7	

Kaynak: D.I.E., "T.I.Y. 1996", s.301-307; TUSIAD, "The Turkish Economy 89", (İstanbul,1989),s.28; T.C.M.B.,Yıllık Rapor 2000", (Ankara,2001),s.187,(Tablo 27); www.tarim.gov.tr;www.hazine.gov.tr. O.T.D.F.D.:Ortalama Tarımsal Destekleme Fiyat Artışı (1) TMO Ortalama Alım Fiyatıdır. (2) Ege Ve Antalya St. 1 Beyaz Kütlü Pamuk fiyatıdır. (3) Tekel ortalama alım fiyatıdır. (4) Çaykur ortalama alım fiyatıdır. (5) T. Seker Fab. Ortalama alım fiyatıdır. (6) % 50 Randımanlı Tombul Kabuklu Fındık Fiyatıdır.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Y., "Money and Inflation in Turkey," A.Ü.S.B.F. Yay. 361, (Ankara, 1973).
- Akad, T., "Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler", 11. Tez., Sayı: 7.
- Aruoba, Ç., "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim, Büyüklüğü, Yapısı, İşleyisi", Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: XXVIII, Eylül-Aralık 1973, No: 3-4.
- Demirgil, D., "Tarımda Gelişmeler", "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi", Akbank Yay., (İstanbul, 1980).
- Dis Ticaret Müstesarlığı, "1995 Temmuz, Baslıca Ekonomik Göstergeler", (Ankara, 1995).
- D.I.E., "Türkiye Milli Geliri, Kaynak ve Yöntemler, 1948-1972", (Ankara, 1973).
- ----, "T.I.Y. 1981", (Ankara, 1982).
- ----, "T.I.Y. 1983", Yay.No: 1040, (Ankara, 1983).
- ----, "T.I.Y. 1991", (Ankara, 1992).
- ----, "Haziran 1993'de Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar", (Ankara, 1993).
- ----, "T.I.Y. 2000", Yay.No: 2466, (Ankara, 2001).
- ----, "Tarımsal Yapı 1999", Yayın No: 2457, (Ankara, 2001).
- ----, "Tarımsal Yapı 1997", (Ankara, 1999).
- ----, "Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, Mayıs-Haziran 1996", D.I.E. Yay., (Ankara, 1996).
- ----, "T.I.Y. 1996", Yay.No: 1985, (Ankara, 1997).
- ----, www.die.gov.tr (2001-2002)
- ----, "T.I.Y. 1989", (Ankara, 1989).
- -Dönmezçelik, U., "Türkiye'de Tarımsal Destekleme Fiyat Politikasının Etkinliği", Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No: 1979/204, (Ankara, 1979)
- -D.P.T., "Kalkınan Türkiye" (Ankara, 1969).
- ----, "1989 Yılı Programı", (Ankara, 1989), D.P.T. Yay., s.131.
- ----, "1980'den 1990'a Makro Ekonomik Politikalar", (Ankara, 1990).
- ----, www.dpt.gov.tr (2002).
- Drucker, P.F., "Yeni Gerçekler", T.I.B. Yay., No: 315, (Ankara, 1996).
- Erdogan, M.R., "Türkiye'de Tarimin Vergilendirilmesi ve Kalkınma", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 30uncu Cilt, (Ekim 1970-Eylül 1971), No: 1-4.
- Fry, M.J., "Money, Interest and Banking in Economic Development", The John Hopkins University Press, (Baltimore, 1995).
- Hazine Müstesarlığı, "Tarım Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi", (Ankara, 1996).
- ----, "1996, Ekonomik Rapor", (Ankara, 1996).
- ----, www.hazine.gov.tr (20/06/2001-13/06/2002)

- Ishikawa,S., " Agricultural Development Strategies in Asia", The Asian Development Bank, (Tokyo,1970).
- I.S.O., " 1996 Yili Basinda Türkiye Ekonomisi", (Istanbul,1996).
- Kamu-Is," Türk Çalışma Hayati ve Ekonomisi Ile Ilgili Veriler", (Ankara,1999).
- Kazgan,G.Ö., "Hububat Politikamız ve Milli Ekonomimiz Üzerindeki Tesirleri", Istanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 14üncü Cilt, (Ekim 1952-Temmuz 1953), No:1-4.
- Kazgan, G. Ve H., "Zirai Kazançların Vergilendirilmesi", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, 21 inci Cilt, (Ekim 1959-Temmuz 1960),No:1-4..
- Kazgan,G., "Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelisme", Yalkın Ofset Matbaası, (Istanbul,1970).
- Kazgan, G., "Ekonomide Disa Açık Büyüme", Altın Kitaplar Yayınevi, (Istanbul,1985).
- Kazgan,G., "Tanzimattan XXI.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi", Altın Kitaplar Yayınevi, (Istanbul,1999).
- I.F.M.C., İktisat Dergisi, Ocak, 1982.
- Lewis,W., "Agricultural Development", "Capital Formation and Investment in Industry", E.S.S.C. Conference Board, (Istanbul,1963).
- Mergen,Y., "Türkiye'nin Tarımsal Potansiyeli", "Türkiye Tarımında Verimlilik Artisinin Ekonomik Sonuçları", M.P.M.,Yay. No:487, (Ankara,1993).
- Müftüoğlu, T., "Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri", Konrad Adeauer Vakfi, (Ankara,1989).
- Johnston, B.F. ve Mellor,J.W., " İktisadi Kalkınmada Tarımın Rolü", " İktisadi Kalkınma", O.D.T.Ü., I.B.F.Yay.No:6, (Ankara,1966).
- Özmucur, S., " Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yolu ile Hesaplanması", I.T.O. Yay.No:1987-1, (Istanbul,1987).
- Rüstü, E., "Sütçülük", "1931 Birinci Ziraat Kongresi", Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti", (Ankara,1931).
- Somel,K., "Agricultural Support Policies in Turkey", ODTÜ Gelisme Dergisi, Vo.6/24-25,1979.
- T.C.Maliye ve Gümrük Bakanlığı, "1992 Yili Ekonomik Rapor", (Ankara,1993).
- T.C.Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, www.tarim.gov.tr (01/05/2001-13/06/2002)
- T.O.B.B., " İktisadi Rapor 1975", (Ankara,1975).
- ----, " İktisadi Rapor 1989", (Ankara,1989).
- ----, " İktisadi Rapor 1990", (Ankara,1990).
- ----, " Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi", (Ankara,1990).
- T.C.M.B., " Yıllık Rapor 2000", (Ankara,2001).
- ----, www.tcmb.gov.tr (10/085/2001-13/06/2002).
- Togan,S., " 1980'li Yıllarda Türk Dis Ticaret Rejimi ve Dis Ticaretin Liberizasyonu", Türk Eximbank Arastırma Dizisi, (Ankara,1993).
- Tuna,Y., " Tarımda Verimlilik Artisinin Ekonomik Sonuçları", M.P.M.,Yay. No:487, (Ankara,1993).

- TUSIAD, " 83 Yilina Girerken Türk Ekonomisi", (Istanbul,1983).
- ---, " The Turkish Economy '89", (Ankara,1989).
- ---," 1995 Yilina Girerken Türk Ekonomisi", (Istanbul, 1995).
- Uludag,I.,Serin,V., " Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler", I.T.O.Yay.No :1991-25,(Istanbul,1991).
- Varlier, O., " Türkiye Tarimında Yapısal Değişme,Teknoloji ve Toprak Bölüşümü", D.P.T.Yay.,No:1636, (Ankara,1978).